

PAŃSTWOWE MUZEUM ARCHEOLOGICZNE
w Warszawie

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

ORGAN MUZEALNICTWA I KONSERWATORSTWA
ARCHEOLOGICZNEGO

BULLETIN ARCHÉOLOGIQUE POLONAIS

TOM (VOL.) LIV

1995 - 1998

WARSZAWA 2001 VARSOVIE

Errata - ostatnie zdanie na s. 65 winno brzmieć:

W nieco większym zasięgu, między Bzurą, środkową Pilicą i Kamienną koncentrują się znaleziska dwóch innych typów zapinek, niemal nie znanych w pozostałych częściach kultury przeworskiej (Np. B. Balke 1976, s. 186nn., ryc. 15b, 31d, tabl. VII,4; B. Balke, W. Bender 1991, s. 161, tabl. XIII,3.7; M. Olędzki 1992, s. 61nn.; 1995, s. 239nn.). Chodzi tu o lokalny wariant żelaznych zapinek kapturkowych ze sprężynką ukrytą w cylinderku, z masywnym kabląkiem i szerokim grzebykiem, oraz podobne fibule bez grzebyka (Ryc. 8). Zapinki te, a szczególnie odmiana...

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

TOM LIV

Tom ten Redakcja dedykuje

Pani doc. dr hab. Teresie Węgrzynowicz

wieloletniej kierownicze Działu Epoki Brązu PMA

i redaktorze „Wiadomości Archeologicznych”

w pięćdziesięciolecie Jej pracy

w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie

Redaguje zespół: mgr Jacek Andrzejowski (sekretarz redakcji), dr Wojciech Brzeziński (redaktor naczelny),
prof. dr. hab. Teresa Dąbrowska (zastępczyni redaktora naczelnego), mgr Radosław J. Prochowicz,
mgr Andrzej Tomaszewski, doc. dr. hab. Teresa Węgrzynowicz (zastępczyni redaktora naczelnego)

Tłumaczenia: Anna Kinecka
Katarzyna Czarnecka, Jacek Andrzejowski

Rysunki: J. Andrzejowski, R. Dąbrowski, W. Gawrysiak-Leszczynska, M. Jonakowski, A. Kamińska,
L. Kobylińska, G. Nowakowska, A. Potoczny, M. Różycka, K. Stanek, P. Szymański, W. Wróblewski

Fotografie: M. Andrzejowska, P. Mastalerz, A. Ring, B. Tropiło, Archiwum PMA

Redakcja techniczna: Jacek Andrzejowski

Skład i łamanie: Radosław J. Prochowicz, Jacek Andrzejowski

Rycina na okładce przedstawia kołę paciorków bursztynowych i szklanych
z Lubieszewa, pow. Nowy Dwór Gdański

WARUNKI PRENUMERATY „WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNYCH”

Państwowe Muzeum Archeologiczne prosi o składanie przez odbiorców indywidualnych oraz instytucje zamówień na **stałą dostawę „Wiadomości Archeologicznych”**. Do przesyłki PMA dołączy fakturę z aktualną ceną detaliczną powiększoną o koszty przesyłki. Sprzedaż detaliczna publikacji Państwowego Muzeum Archeologicznego, w tym egzemplarzy archiwalnych, prowadzona jest w salach wystawowych muzeum, ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa, tel. (22) 831 15 37. Płatność gotówką; wystawiamy rachunki i faktury.

Adres redakcji:
Państwowe Muzeum Archeologiczne
ul. Długa 52 (Arsenał), 00-241 Warszawa
tel.: +48 (22) 831 32 21–25; fax: +48 (22) 831 51 95; e-mail: pma@pma.it.pl

WIADOMOŚCI ARCHEOLOGICZNE

ORGAN MUZEALNICTWA I KONSERWATORSTWA ARCHEOLOGICZNEGO

Tom (Vol.) LIV

SPIS TREŚCI

Contents

Rozprawy

Wojciech Wróblewski, Chronologia względna wczesnośredniowiecznych grodzisk środkowego i dolnego biegu Liwca. Próba analizy w świetle badań geologiczno-geomorfologicznych Relative chronology of early medieval earthworks on the Middle and Lower Liwiec (eastern Poland). Insights from the study of the region's geology and geomorphology	3
--	---

Konferencja

Jacek Andrzejowski, Konferencja <i>Kultura wielbarska a wschodnia strefa kultury przeworskiej</i>	23
Teresa Dąbrowska, Wschodnie tereny kultury przeworskiej w młodszym okresie przedrzymskim Eastern territories of the Przeworsk Culture in the Late Pre-Roman Period	25
Ewa Bokinić, Uwagi na temat powiązań kultury oksywskiej z kręgiem jastorfskim i Europą Północną w świetle materiałów z cmentarzyska w Podwiesku, stanowisko 2, pow. Chełmno, woj. kujawsko-pomorskie Some remarks on the connections of the Oksywie Culture with the Jastorf and the Nordic Cultures in the light of materials from the cemetery at Podwiesk site 2, on the Lower Vistula	37
Wojciech Mazurek, Materiały typu jastorfskiego ze stanowiska 5 w Wytycznie, gm. Urszulin, woj. lubelskie Finds of the Jastorf type from Wytyczno site 5, in Eastern Poland	49
Jacek Andrzejowski, Wschodnia strefa kultury przeworskiej – próba definicji The Eastern Zone of the Przeworsk Culture – an attempt at definition	59
Katarzyna Czarnecka, Cmentarzysko kultury przeworskiej w Oblinie, gm. Maciejowice, woj. mazowieckie A cemetery of the Przeworsk Culture at Oblin, on the Middle Vistula	89
Katarzyna Rusin, Cmentarzysko kultury przeworskiej w Niemirowie, gmina Mielnik, woj. podlaskie A cemetery of the Przeworsk Culture at Niemirów, in Podlasie	101
Andrzej Kokowski, Ramy chronologiczne osadnictwa kultury przeworskiej w południowo-wschodniej Polsce Chronological frames of the Przeworsk Culture in the south east of Poland	109
Wojciech Nowakowski, Żelazne zapinki kuszowate z podwiniętą nóżką w europejskim <i>Barbaricum</i> Iron cross-bow tendril brooches in the European <i>Barbaricum</i>	129
Ewa Bokinić, Wojciech Sosnowski, Wstępne wyniki badań cmentarzyska kultury wielbarskiej w Linowie, gm. Świecie n/Osą, woj. kujawsko-pomorskie, stanowisko 6 A cemetery of the Wielbark Culture at Linowo, gm. Świecie nad Osą, woj. kujawsko-pomorskie, site 6. Preliminary report	147

Dyskusja	153
----------	-----

Odkrycia	157
----------	-----

Kronika	197
---------	-----

Wykaz skrótów	205
---------------	-----

Niniejszy tom został opracowany i przygotowany do druku w czasie, gdy dyrektorem PMA i redaktorem naczelnym „Wiadomości Archeologicznych” był dr Jan Jaskanis.

dr Wojciech Brzeziński
dyrektor Państwowego Muzeum
Archeologicznego w Warszawie

OD REDAKCJI

Niemal wszystkie artykuły zamieszczone tomie LIV „Wiadomości Archeologicznych” napisane zostały przed wejściem w życie w Polsce reformy administracyjnej, tj. przed 1 stycznia 1999 roku. Redakcja wprowadziła w tych tekstach odpowiednie, w miarę możliwości dokładne zmiany, zatem wszystkie cytowane w tym tomie oznaczenia (gminy, powiaty i województwa) odnoszą się do obecnego podziału administracyjnego kraju.

Począwszy od tomu LIII Redakcja ujednoliciła zasady polskiej transliteracji tekstów pisanych cyrylicą, zgodnie z regułami stosowanymi w Bibliotece Narodowej (PN 83/N-01201 z dnia 1 lipca 1984 r.)

Redakcja „Wiadomości Archeologicznych” prosi Autorów o dostarczanie tekstów na dyskietkach lub dyskach CD w edytorach Microsoft Word lub Word Perfect w postaci niesformatowanej (z wyjątkiem znaków tabulacji, wyśrodkowania, kursywy i pogrubienia). Dyskietce powinien towarzyszyć jeden egzemplarz wydruku, sformatowanego w sposób odpowiadający znormalizowanej stronie maszynopisu. Ilustracje mogą być nadal przygotowywane metodami tradycyjnymi lub dostarczane na dyskietkach w postaci plików TIFF w rozdzielczości 600 pt/cal. Procedura ta ułatwi szybsze przygotowywanie prac do druku w tradycyjnej dla „Wiadomości Archeologicznych” formie edytorskiej.

dr Wojciech Brzeziński
redaktor naczelny

WOJCIECH NOWAKOWSKI

ŻELAZNE ZAPINKI KUSZOWATE Z PODWINIĘTĄ NÓŻKĄ W EUROPEJSKIM *BARBARICUM*

IRON CROSS-BOW TENDRIL BROOCHES IN THE EUROPEAN *BARBARICUM*

W badaniach poświęconych chronologii lub podziałom kulturowym kwestia materiałów, z których wykonywano poszczególne kategorie zabytków zajmuje z reguły niewiele miejsca. Tymczasem specyficzny surowiec mógł niekiedy stanowić swoistą „wizytówkę” kultury archeologicznej, czy grupy kulturowej – w przypadku kultury przeworskiej taką rolę pełniło niewątpliwie żelazo. W inwentarzu tej kultury dominują przedmioty żelazne, niekiedy są to nawet te części stroju, które na innych obszarach wykonywano wyłącznie, lub niemal wyłącznie, z brązu. Wydaje się więc, że kulturę przeworską można uznać za miejsce powstania żelaznych wersji niektórych typów zabytków, a ich rozprzestrzenianie się można interpretować jako ślad rozchodzenia się wpływów przeworskich.

Przykładem mogą być tytułowe zapinki kuszowate z podwiniętą nóżką¹. O ile egzemplarze wykonane z brązu lub srebra należą do form szeroko rozpowszechnionych w późnym okresie wpływów rzymskich w całym *Barbaricum*, to znacznie mniejszy jest obszar, na którym znajdowane są takie same fibule wykonane z żelaza, stanowiące zresztą tylko niewielką część wszystkich znanych zapinek tego typu. Również rozwój stylistyczny okazów żelaznych mógł nieco odbiegać od schematów przyjętych dla zapinek z brązu i srebra. Wśród żelaznych fibul kuszowatych z podwiniętą nóżką rysuje się bowiem wyraźny podział na trzy grupy:

a) „prototypowe” zapinki o rozszerzonych nóżkach lub o trójkątnych kabłąkach;

b) „klasyczne” kuszowate fibule z podwiniętą nóżką, przede wszystkim Almgren 161-162², wraz z zapinkami zdobionymi guzkami lub pierścieniami nacinanego drutu oraz z ozdobnie wyginaną cięciwą bądź z tzw. martwą sprężyną;

c) „późne” fibule o krótkiej, czterozwojowej sprężynie i o taśmowatym kabłąku.

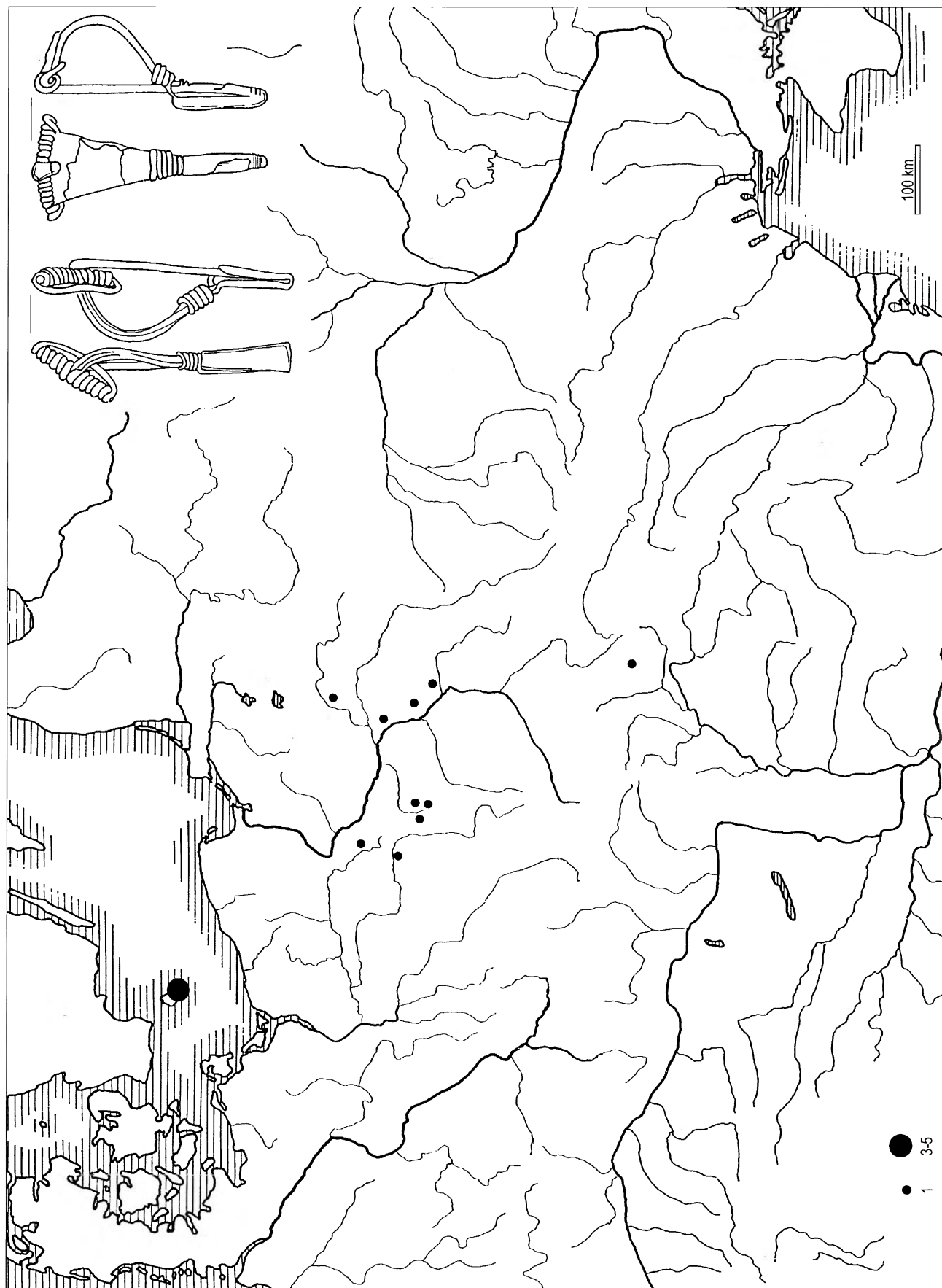
Przedstawiona niżej analiza chronologii i rozprzestrzenienia żelaznych zapinek kuszowatych z podwiniętą nóżką jest już kolejną próbą opracowania tego tematu, dlatego też zostaną tu pominięte materiały zachodnio-bałtyjskie, omówione przy innej okazji³. Trzeba też zaznaczyć, że lista analizowanych okazów przeworskich czy wielbarskich nie jest bez wątpienia kompletna: masowość znalezisk z jednej strony, a rozproszenie informacji po całej literaturze – z drugiej, wykluczają w pełni skuteczną kwerendę, choćby tylko w odniesieniu do okazów opublikowanych. Wydaje się jednak, że zebrany materiał jest na tyle reprezentatywny, by wnioski wypływające z analizy uznać za wiarygodne, a przynajmniej – inspirujące.

Kończąc uwagi wstępne trzeba z całą mocą podkreślić, że wszystkie dalsze rozważania ograniczają się do zapinek kuszowatych z podwiniętą nóżką wykonanych z żelaza, ustaleń tych nie należy natomiast rozszerzać na całość owej kategorii fibul. Kwestie stylistyczne, trudności operowania bardzo długim terminem *żelazne zapinki kuszowate z podwiniętą nóżką*, dla którego nie sposób znaleźć optymalnie adekwatnego ekwiwalentu

¹ Tekst ten powstał pod dużym naciskiem i przy wielkiej pomocy ze strony Pana mgr. Jacka Andrzejowskiego, któremu jestem za to winien ogromną wdzięczność.

² O. Almgren 1923; podawane wszędzie dalej grupy, serie i typy zapinek, oznaczone liczbami rzymskimi bądź arabskimi, odnoszą się do tej pracy.

³ W. Nowakowski 1994, s. 376–377, ryc. 8; 1995, s. 32–35, tabl. V i VI.

Ryc. 1. Znaleziska „wczesnych” żelaznych zapinek kuszowatych z podwiniętą nóżką w środkowoeuropejskim *Barbaricum*

werbalnego, powodują w wielu miejscach zrozumiałe skrócenie niewygodnej nazwy. Zawsze jednak będzie chodziło o okazy wykonane z żelaza – wszystkie inne wypadki zostaną specjalnie zaakcentowane.

Zapinki „prototypowe” (Ryc. 1)

Najwcześniejsze żelazne kuszowate zapinki z podwiniętą nóżką to – podobnie jak w przypadku egzemplarzy z brązu lub srebra – fibule o krótkiej, czterozwojowej sprężynie i o lekko rozszerzającej się nóżce. Ten właśnie wariant reprezentuje zapinka z Rostek, z grobu 1 w kręgu 6, stanowiąca w ogóle jeden z najwcześniejszych egzemplarzy kuszowatych fibul serii I. grupy VI w Europie Środkowej. Znalaziono ją razem z grzebieniem trójwarstwowym typu I wg S. Thomas oraz z uszkodzonym umbem, należącym najprawdopodobniej do typu Jahn 7a, i z imaczem o niewyodrębnionych płytkach do nitów, a więc z zabytkami typowymi dla stadium C_{1a}⁴. W grobie 2 – wkopanym w grób 1, a zatem na pewno od niego młodszym – natrafiono na parę fibul tzw. pochodnych od zapinek silnie profilowanych, które zgodnie z najnowszym opracowaniem T. Dąbrowskiej reprezentują typ 1A odmiany mazowieckiej, występujący w zespołach kultury przeworskiej już od schyłku fazy B_{2b}⁵. Analogię dla żelaznej fibuli z rozszerzoną nóżką z Rostek stanowi podobna, żelazna zapinka z przeworskiego cmentarzyska w Masowie; co ciekawe, również temu egzemplarzowi towarzyszyła zapinka typu 1A odmiany mazowieckiej⁶. Podobna żelazna fibula z rozszerzoną nóżką i kilkuzwojową sprężyną pochodzi z Chmielowa Piaskowego⁷.

Późniejszą stylistycznie wersją zapinek o rozszerzonej nóżce są okazy o długiej, wielozwojowej sprężynie. Fibulę taką znalaziono w Niecieplinie (Ryc. 2:1), razem z fragmentem zapinki oczkowatej serii pruskiej⁸, co stanowi jeden z rzadkich wypadków współwystępowania egzemplarzy almgrenowskich grup III i VI. Sytuacja ta sugeruje datowanie zespołu na początki okresu późnorzymskiego (C_{1a}). Argumentem za takim datowaniem znaleziska z Niecieplina jest skład innych zespołów z cmentarzysk przeworskich. W Załubicach razem z żelazną zapinką kuszowatą z podwiniętą, rozszerzoną nóżką znalaziono umbo typu Jahn 7a z facetowanym kołcem oraz imacz typu Jahn 9 z wyodrębnionymi płytkami do nitów, a więc zabytki typowe wręcz dla schyłku fazy B₂⁹. Z kolei w Ciosnach żelaznej zapince o wie-

lozwojowej sprężynie i rozszerzonej nóżce towarzyszyła sprzączka o półkolistej, jednodzielnej ramie, zdobiona rytymi liniami imacz o słabo wyodrębnionych płytkach do nitów oraz umbo z ostrym kołcem¹⁰. Zespół z Ciosen, którego skład wykazuje wyraźne nawiązania wczesnorzymskie, można stosunkowo pewnie datować na stadium C_{1a}. Na fibule o rozszerzonej nóżce i wielozwojowej sprężynie, podobne do okazów z Niecieplina, Załubic i Ciosen, natrafiono także na cmentarzyskach w Inowrocławiu i w Koninie – obie są niestety znalezi-skami luźnymi¹¹.

Poza obiektem została również odkryta zachowana fragmentarycznie żelazna zapinka kuszowata z podwiniętą, rozszerzoną nóżką ze wschodniosłowackiego cmentarzyska w Kvakovcach. Mimo znacznego zniszczenia stanowiska fibulę tę można jednak w miarę pewnie powiązać z późniejszą fazą użytkowania nekropoli, łączoną z napływem zza Karpat ludności kultury przeworskiej¹².

Wyliczone znaleziska najwcześniejszych stylistycznie żelaznych zapinek kuszowatych z podwiniętą nóżką nie mają niemal analogii poza terytorium kultury przeworskiej – jedyny podobny, rzekomo żelazny egzemplarz z wielbarskiej części cmentarzyska w Oksywiu to w rzeczywistości zapinka brązowa¹³. Nieco zaskakującymi znaleziskami są więc trzy żelazne fibule z rozszerzonymi nóżkami i wielozwojowymi sprężynami z cmentarzyska w Slusegård na Bornholmie. Dwie z nich znalaziono w jednym grobie, razem ze sprzączką o prostokątnej ramie na osi oraz z okuciem końca pasa typu J.II.3-4 ze stadium C_{1a}¹⁴.

Unikatowy wariant „prototypowych” żelaznych fibul kuszowatych o podwiniętych nóżkach stanowią zapinki o kabłąku wykonanym z trójkątnej taśmy rozszerzającej się ku główce. Fibulę taką znalaziono na cmentarzysku kultury przeworskiej w Białej (Ryc. 2:2). Nosi ona wyraźne ślady tradycyjnych, wczesnorzymskich rozwiązań konstrukcyjnych – jej szeroka, wielozwojowa sprężyna połączona jest z kabłąkiem za pomocą długiego haczyka. Towarzyszyły jej dwie zapinki grzebykowe Almgren 126, typowe dla stadium B₂/C₁¹⁵. Jedyna podobna żelazna fibula z trójkątnym, taśmowatym kabłąkiem pochodzi ze zniszczonego cmentarzyska w Łodzi –

¹⁰ Ciosny, woj. łódzkie, stanowisko III, grób 18 – R. Jamka 1962, s. 99–101, ryc. 41–42; umbo zostało zagubione przed przygotowaniem publikacji, jako okaz z ostrym kołcem określono je na podstawie dokumentacji wykopaliskowej.

¹¹ Inowrocław–Szymbrze, woj. kujawsko-pomorskie, stan. 1 – J. Bednarczyk, T. Łaskiewicz 1990, s. 39, ryc. 14:2; Konin, woj. wielkopolskie – L. J. Łuka 1952, s. 164, ryc. 9:8.

¹² Kvakovce, okr. Vranov – M. Lamiová-Schmiedlová, P. Mačala 1991, s. 135, tabl. IV:15. Na temat przeworskiego charakteru późnej fazy cmentarzyska w Kvakovcach – M. Lamiová-Schmiedlová, P. Mačala 1991, s. 137–138; M. Lamiová-Schmiedlová 1992, s. 78.

¹³ S. Jasnosz 1972, s. 151, ryc. 8:6; por. J. Zaborowski 1992, s. 89, przyp. 25, ryc. 1c.

¹⁴ Slusegård, grób 910 i grób 1211 (2 egz.) – O. Klindt-Jensen 1978, s. 187, 256–257, ryc. 96, 143; por. K. Godłowski 1970, s. 37, 71, tabl. VI:28, XIV:18.19.

¹⁵ Biała, woj. łódzkie, grób 24 – T. Makiewicz 1970, s. 186, 209, tabl. X; por. K. Godłowski 1970, s. 11–12; 1977, s. 19.

⁴ Rostki, woj. mazowieckie, krąg 6, grób 1 – A. Kempisty, J. Okulicz 1965, tabl. 88/2:2; J. Okulicz 1970, s. 441; por. K. Godłowski 1970, s. 12–13.

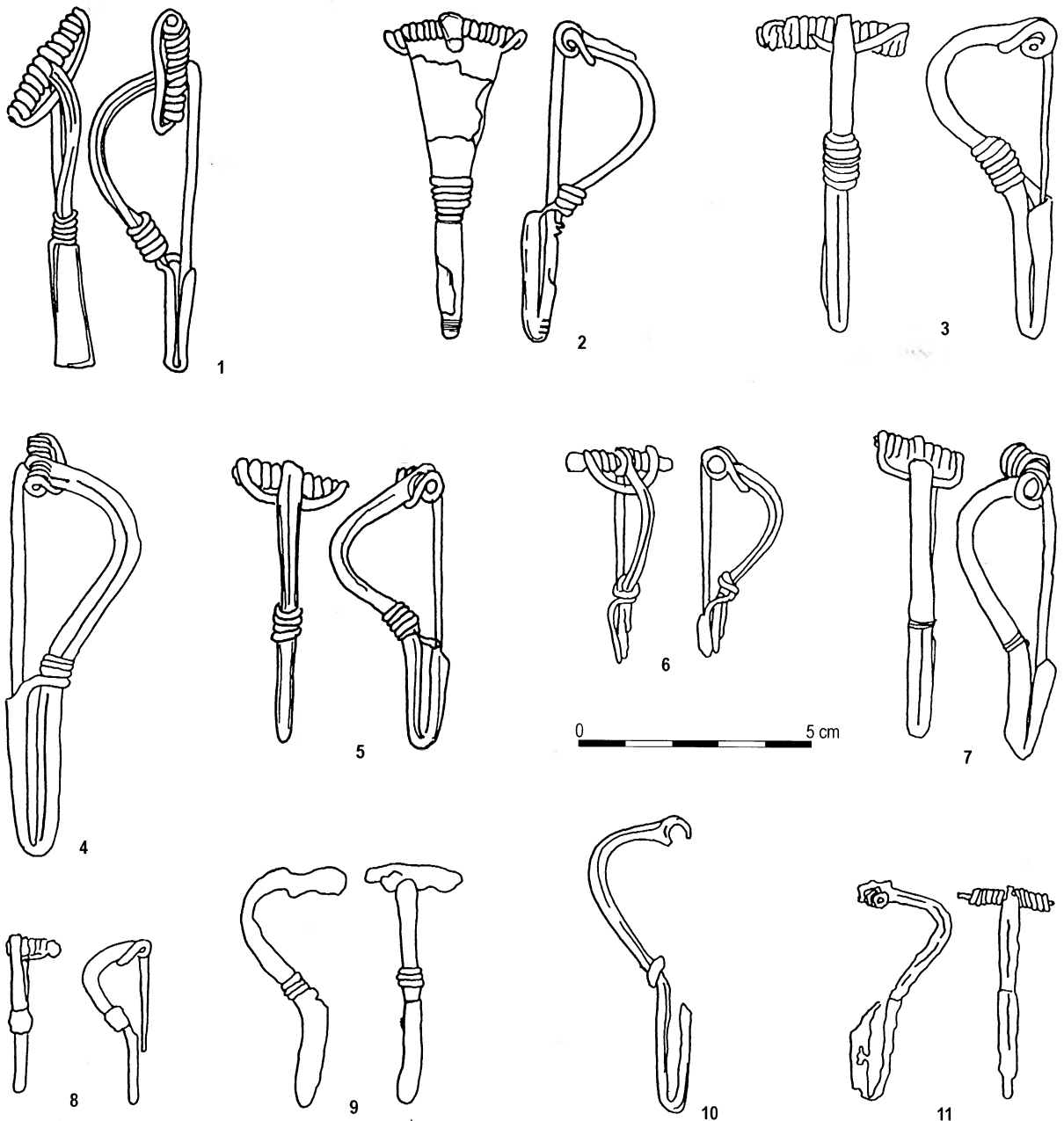
⁵ A. Kempisty, J. Okulicz 1965, tabl. 88/2:15–16; T. Dąbrowska 1995, s. 20.

⁶ Masów, woj. lubelskie, grób 27 – kartoteka A. Kokowskiego; por. A. Kokowski 1986a, s. 155, przyp. 14; T. Dąbrowska 1995, s. 20, ryc. 4g.

⁷ Chmielów Piaskowy, woj. świętokrzyskie, grób 21 – K. Godłowski, T. Wichman 1998, s. 24, tabl. XXVIII/21:2.

⁸ Niecieplin, woj. mazowieckie, grób III – R. Kozłowska 1958, s. 337, 340–341, tabl. CIX:20.21.

⁹ Załubice, woj. mazowieckie, grób 55 – badania mgr Marii Kulisiewicz. Na temat datowania zespołu por. K. Godłowski 1992, s. 72, 80, ryc. 2:1–2.

Ryc. 2. Niecieplin, grób III (1), Biała, grób 24 (2), Łódź–Łagiewniki (3), Chobienia (4), Konin, grób 103 (5), Słopotanowo, grób 41 (6), Bešenov, Rep. Czeska (7), Kwie, Gotlandia (8), Boratyn, jama 17, Ukraina (9), Gorodok, Ukraina (10), Pokrzywnica Wielka, stan. VI, grób 6 (11)

– Marysinie III¹⁶. Wystąpienie obu zapinek na stanowiskach położonych w bliskim sąsiedztwie oraz wczesne datowanie okazu z Białej pozwalają przypuszczać, że ów wariant jest efektem lokalnych eksperymentów, polegających na próbie pogodzenia tradycyjnych wczesnorzymskich kształtów z nowymi, późnorzymskimi rozwiązaniami konstrukcyjnymi. Próby te były dodatkowo utrudnione przez ograniczenia, jakie niósł ze sobą nietypowy surowiec – żelazo. Mogłoby to więc być świadectwem inercji wyobraźni plastycznej ówczesnego wytwórcy. Brak następnych egzemplarzy nie pozostawia jednocześnie wątpliwości, że eksperyment nie był udany.

Mimo tej „porażki” już sam fakt eksperymentowania z żelazem przy produkcji najwcześniejszych kuszo-

watych zapinek z podwiniętą nóżką – zarówno z trójkątnym kabłąkiem jak i z rozszerzoną nóżką – dokonujący się właściwie wyłącznie w środowisku przeworskim, sugeruje przyjęcie przeworskiej genezy żelaznej wersji tych fibuł.

Zapinki Almgren 161-162 (Ryc. 4)

Ogromna większość żelaznych zapinek kuszowatych z podwiniętą nóżką to egzemplarze typów Almgren 161 i 162, o wielozwojowej sprężynie i prostej cięciwie oraz silnie wygiętym, niekiedy wręcz kolankowatym kabłąku. Różnica pomiędzy nimi polega tylko na facetowaniu kabłąka u egzemplarzy typu 162, co w przypadku egzemplarzy żelaznych jest z reguły trudne lub nawet niemożliwe do stwierdzenia. Nie trzeba tu dodawać, że

¹⁶ Łódź–Marysin III – E. Kaszewska 1975, tabl. VII:20.

przeprowadzenie jeszcze bardziej szczegółowych podziałów¹⁷ jest niewykonalne. W tej sytuacji typy 161 i 162 muszą zostać potraktowane łącznie.

Zasięg występowania żelaznych egzemplarzy „klasycznych” typów Almgren 161-162 jest znacznie szerszy, niż okazów wczesnych wariantów, jednak największe skupisko ich znalezisk znajduje się również na terytorium kultury przeworskiej (Ryc. 2:3–6). Spośród przeszło czterdziestu przeworskich fibul duża część pochodzi z obiektów nie zawierających wyznaczników chronologicznych lub ze znalezisk luźnych (Lista 1). Pozostałe występują z reguły z zabytkami typowymi dla horyzontów 1a i 2 grobów z bronią, synchronizowanych z fazą C_{1a}. Żelaznym zapinkom Almgren 161-162 w zespołach przeworskich towarzyszyły więc umba typu Jahn 7a lub stożkowate, imaczę późnych wariantów typu Jahn 9, okucia końców pasa typu J.II.2-3 oraz najwcześniejsze egzemplarze sprzączek o półokrągłych ramach na osi i ostróg grup V-VI, a także trójwarstwowe grzebienie typu I wg S. Thomas¹⁸.

Kilka znalezisk może być datowanych nieco późniejsze. Należy do nich zapinka ze Spicymierza, którą znaleziono w grobie 209 razem z wczesną sprzączką o ramie w kształcie litery D, datowaną na stadium C_{1b}¹⁹. Późnym znaleziskiem jest żelazna zapinka Almgren 161-162 z grobu 41, odkrytego na cmentarzysku kultury wielbarskiej w Słopanowie, towarzyszyła jej bowiem fibula z pełną pochewką serii 2. grupy VI, datowana na stadium C_{1b} lub fazę C₂²⁰, a więc na czas gdy w północnej Wielkopolsce (strefa C) osadnictwo kultury wielbarskiej już zanikało, zastępowane przez stanowiska przeworskie²¹. Daje to podstawę do łączenia grobu 41 ze Słopanową z kulturą przeworską. Fibula ze Słopanowa byłaby zresztą jedynym żelaznym egzemplarzem typu 161-162, znalezionym w strefie C terytorium wielbarskiego – włączenie jej do inwentarza kultury przeworskiej wydaje się więc bardziej uzasadnione.

W sumie więc czas występowania żelaznych fibul Almgren 161-162 w kulturze przeworskiej przypadał przede wszystkim na stadium C_{1a}, z możliwością przedłużenia na stadium C_{1b}, a wyjątkowo – także na fazę C₂. W tych samych szerokich ramach chronologicznych mieszczą się również znaleziska spoza terytorium kultury przeworskiej. Na ziemiach na południe od Karpat, wśród licznych kuszowatych fibul z podwiniętą nóżką przeważały okazy brązowe lub srebrne²²; żelaznych egzemplarzy znaleziono na cmentarzyskach markomańskich (Ryc. 2:7) i kwadzkich zaledwie kilka (Lista 2),

równie rzadkie były na stanowiskach sarmackich²³ (Lista 3). Pojedyncze żelazne zapinki Almgren 161-162 znajdowano również w dorzeczu środkowej i dolnej Łaby. Kilka z nich wystąpiło na stanowiskach z fazy III kultury luboszyckiej, synchronizowanej szeroko ze stadium C_{1b} i z fazą C₂, a nawet z początkiem fazy D (Lista 4a). Dalej na północ znaleziono je w granicach Berlina i na znanym cmentarzysku w Pritzler, w zespole z horyzontu B, odpowiadającego fazie C₂²⁴ (Lista 4b).

Jeszcze dalej na północ, na Jutlandii i na Wyspach Duńskich żelazne fibule Almgren 161-162 praktycznie nie występowały – wymieniana przez O. Almgrena, jedyna, rzekomo żelazna zapinka z Broholm na Fionii była w rzeczywistości wykonana z brązu²⁵. W tej sytuacji zaskakującym zjawiskiem jest koncentracja żelaznych fibul typów 161-162 na Bornholmie (Lista 5). Na tej niewielkiej wyspie w zespołach z faz C₁–C₂ znaleziono blisko 20 zapinek, z których aż dwie trzecie pochodziło z jednego stanowiska – z cmentarzyska w Slusegård, gdzie natrafiono zresztą również na egzemplarze opisanego wyżej, „prototypowego” wariantu o rozszerzonej nóżce. Za swego rodzaju skupienie można również uznać trzy znaleziska z Gotlandii (Lista 6; ryc. 2:8). W strefie bałtyckiej znajdowało się jeszcze jedno skupisko żelaznych fibul Almgren 161-162: w południowej części kręgu zachodniobałtyjskiego, na Sambii i na Mazurach, znaleziono łącznie 40–50 egzemplarzy²⁶.

Kolejnym ośrodkiem występowania żelaznych zapinek Almgren 161-162 była kultura wielbarska i kultury jej pokrewne. Zjawisko to nieco zaskakuje: wprawdzie kuszowate zapinki z podwiniętą nóżką należą do form typowych dla kultury wielbarskiej, lecz jednocześnie w tej właśnie kulturze żelazo było niemal całkowicie wykluczone jako surowiec do wyrobu ozdób i części stroju. W inwentarzu kultury wielbarskiej dominują okazy wykonane z brązu i srebra, które pojawiły się tu już w stadium C_{1a}, przetrwały zaś w użyciu jeszcze w stadium C_{1b}, a nawet w fazie C₂. W przypadku egzemplarzy o kolankowato wygiętym, trójkątnym kabłąku datowanie to można, być może, w całości zawęzić do fazy C₂²⁷. W równie szerokich ramach chronologicznych należy więc lokować także żelazne fibule Almgren 161-162, których na stanowiskach wielbarskich zarejestrowano zaledwie nieco ponad dwadzieścia (Lista 7; ryc. 2:9–11, 3:1.2), a więc wyraźnie mniej niż w materiałach przeworskich czy bałtyjskich, a w podobnej liczbie, co na Bornholmie.

²³ Na temat występowania zapinek tego typu, w tym okazów żelaznych, por. A. H. Vaday 1989, s. 88–89, ryc. 16:1–14.

²⁴ Por. K. Godłowski 1970, s. 67–68.

²⁵ O. Almgren 1923, s. 193–194; por. N. F. B. Sehested 1884, s. 104, tabl. XX:6. Dodać natomiast należy nowo odkrytą zapinkę (ozn. UFE) ze znaleziska bagienno-Ådal (informacja odkrywczy, dr. J. Ilkjær, za którą chciałbym w tym miejscu podziękować).

²⁶ Na temat występowania żelaznych zapinek Almgren 161-162 w zachodniobałtyjskim kręgu kulturowym por. W. Nowakowski 1994, s. 376–377, ryc. 8; 1995, s. 32–35.

²⁷ K. Godłowski 1974, s. 29–45, 60, tabl. II:1.2; A. Kokowski 1995b, s. 35–48.

¹⁷ Por. wzory zapinek – A. Kokowski 1995b, s. 13–15, ryc. 2.

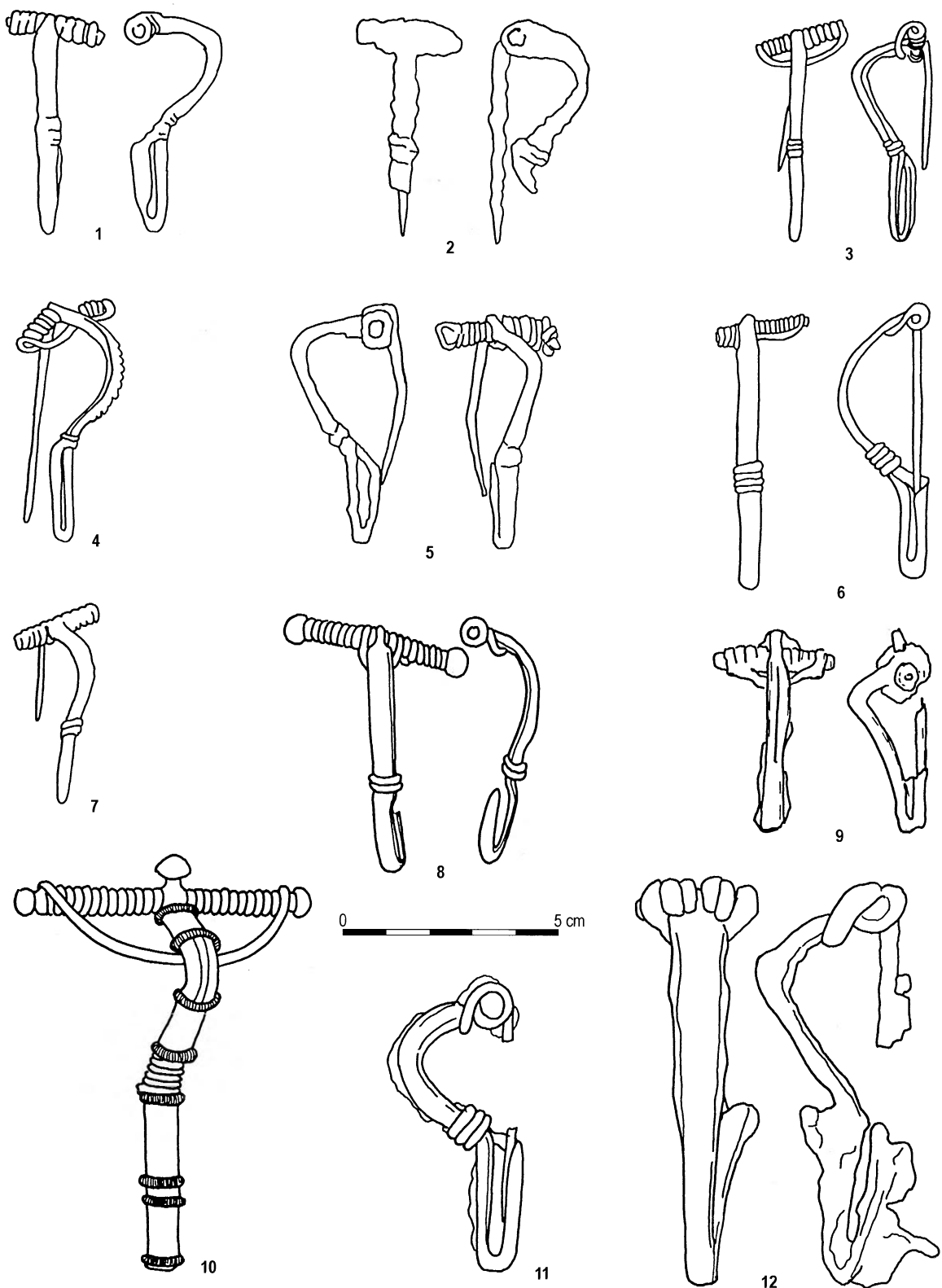
¹⁸ K. Godłowski 1970, s. 12–13, 93; 1977, s. 209–214; 1985, s. 67–68. Por. Chmielów Piskowy, grób 18N, Chobienia, grób III, Ciosny, stan. III, grób 11, Opatów, grób 82, Spicymierz, groby 107 i 246, Zaspy, grób I. Dodać tu można kobiecie grób 35 z Białej.

¹⁹ R. Madyda 1977, s. 370; por. K. Godłowski 1985, s. 90–91.

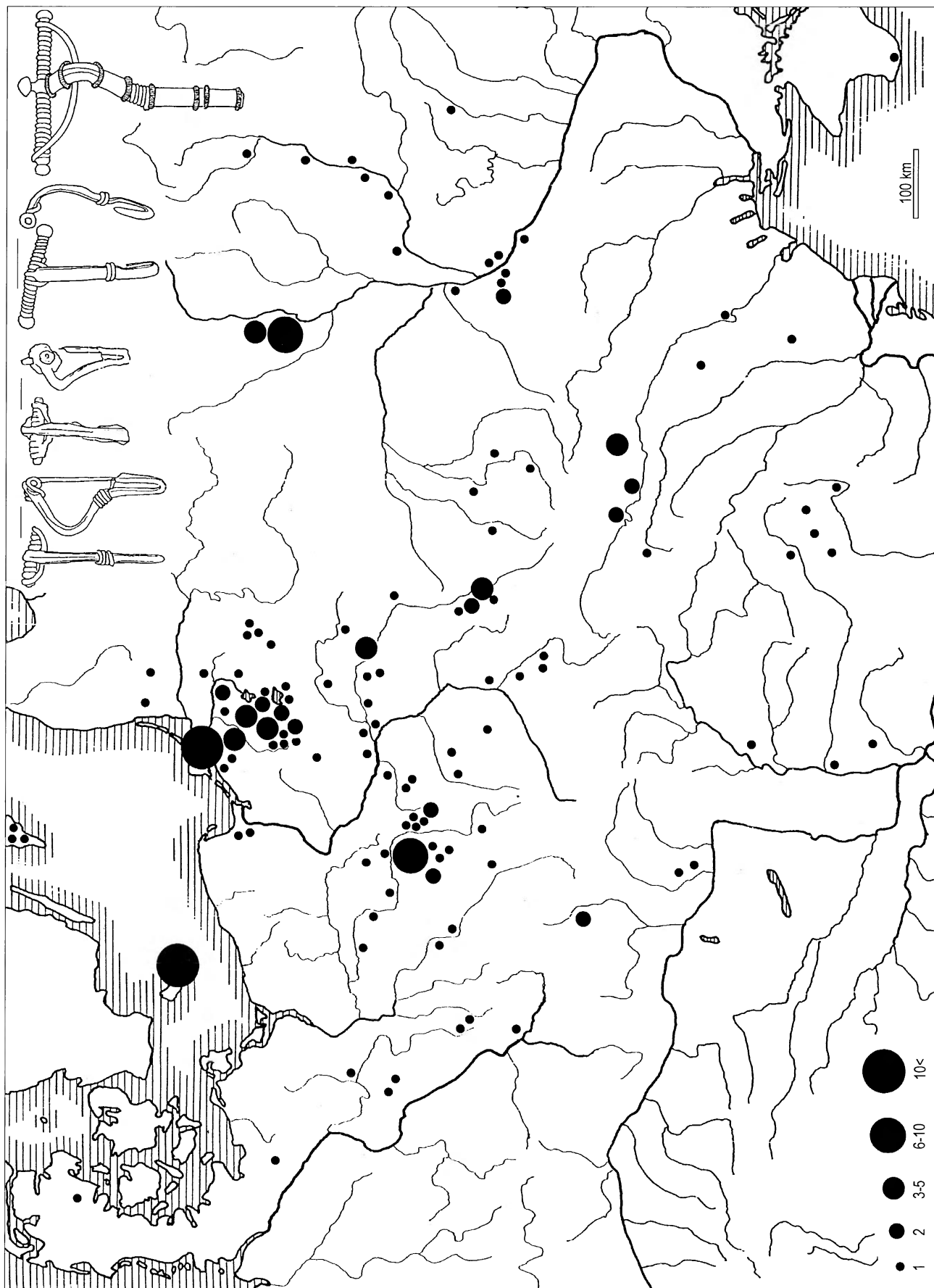
²⁰ Słopanowo, grób 41 – K. Przewoźna 1955, s. 114, ryc. 67; por. K. Godłowski 1970, s. 15–16; H. Machajewski 1980, s. 55–56, 60.

²¹ R. Wołagiewicz 1981, s. 85, diagram; K. Godłowski 1985, s. 95–96.

²² T. Kolnik 1965, s. 204–206.

Ryc. 3. Werbyczna (Verbyčna), Ukraina (1), Zaborze (2), Gródek Nadbużny, znal. lużne (3), Żukovka, Ukraina (4), Kazaroviči, grób 14, Ukraina (5), Mena, chata 2, Ukraina (6), Birino, Ukraina (7), Kvetun', Ukraina (8), Gródek Nadbużny, grób 85 (9), Elanovka, grób 3, Fed. Rosyjska (10), Pritzler, grób 813, Meklemburgia (11), Żerniki Wielkie, grób 40 (12)

Ryc. 4. Znaleziska żelaznych zapinek kuszowatych z podwiniętą nóżką typu Almgren 161-162 i zbliżonych w środkowoeuropejskim *Barbaricum*

Uwagę zwraca rozmieszczenie wielbarskich znalezisk żelaznych fibul Almgren 161-162. Niemal wszystkie pochodzą bowiem ze stref E i F, obejmujących Mazowsze, Podlasie, Wyżynę Lubelską i Wołyń, czyli z obszarów, które we wczesnym okresie wpływów rzymskich zajmowała w większości kultura przeworska²⁸. Okazy żelazne nie występowały natomiast właściwie w innych strefach terytorium wielbarskiego. Brak ich nie tylko w strefach B i C, które w początkach okresu późnorzymskiego zostały wyludnione – ewentualnym, choć mało prawdopodobnym wyjątkiem mogłaby być jedynie wspomniana fibula ze Słopanowa – lecz także w gęsto zasiedlonej w fazach C₁–C₂ strefie D. Natomiast ze strefy A, stanowiącej cały czas centrum osadnictwa ludności kultury wielbarskiej z licznymi, niezwykle bogatymi stanowiskami, pochodzą tylko dwa fragmenty żelaznych zapinek Almgren 161-162, z cmentarzysk w Polskim Gronowie i w Pruszczu Gdańskim.

Znaleziska omawianych fibul są też rozmieszczone niezbyt równomiernie na terenach kultur archeologicznych pokrewnych kulturze wielbarskiej: blisko dziesięć egzemplarzy zarejestrowano na obszarze niewielkiej grupy masłomeckiej (Lista 8a; ryc. 3:3), a niemal tyle samo odkryto na rozległym terytorium kultury czerniachowskiej²⁹, przy czym znaleziska te pochodzą z reguły bądź to z rejonów nieodległych od grupy masłomeckiej, bądź z południowych lub południowo-zachodnich peryferii (Lista 8b). Wyraźną koncentrację tworzą natomiast żelazne fibule kuszowate z podwiniętą nóżką w kulturze Sîntana de Mureș, gdzie znaleziono sześć egzemplarzy, w tym jeden na eponimicznym cmentarzysku (Lista 8c). Wspomnieć też należy żelazną fibulę kuszowatą z podwiniętą nóżką znaną z nekropoli mieszkańców *canabae* przy rzymskim *castellum* w Charaks na południowym cyplu Krymu³⁰.

Za swego rodzaju łącznik pomiędzy mołdawskimi stanowiskami kultury czerniachowskiej i kulturą Sîntana de Mureș a przeworskim centrum produkcji żelaznych fibul Almgren 161-162 można uznać dwie zapinki ze stanowisk kultury kurhanów karpaccich nad środkowym Dniestrem (Lista 9).

Największą koncentrację żelaznych zapinek Almgren 161-162 w Europie Wschodniej tworzą znaleziska z kultury kijowskiej (Ryc. 3:4–7). Zarejestrowano tu blisko 30 fibul (Lista 10). W tym konkretnym przypadku trzeba to uznać za bardzo dużą liczbę, bowiem ogromna większość zapinek to znaleziska z osad – tylko fibula z Kazaroviči pochodzi na pewno z cmentarzyska – a więc ze stanowisk, które nie obfitują w tego rodzaju zabytki. Dodatkowym utrudnieniem jest stan badań, a przede

wszystkim publikacji znalezisk z Ukrainy i z południowej Białorusi. W tych okolicznościach podana liczba zarejestrowanych znalezisk ma znacznie większą wymowę, niż miałyby w przypadku terenów Europy Środkowej.

Wśród żelaznych fibul kuszowatych o podwiniętych nóżkach – generalnie zbliżonych do opisanych wyżej zapinek Almgren 161-162 – bardzo rzadko trafiają się egzemplarze zdobione guzkami czy też nakładanymi pierścieniami z drutu, przypominające okazy typów 163-164 oraz 167-168, nie dające się jednak do nich ściśle przyporządkować. Dwie zapinki zaopatrzone w ozdobne guzki na główce zarejestrowano na terytorium grupy masłomeckiej: jedna z nich, bardzo zniszczona, została znaleziona luźno w nasypie kurhanu kultury trzcinieckiej w Tyszowcach, druga pochodzi z grobu 85 w Gródku Nadbużnym (Ryc. 3:9). Podobne okazy brązowe są w kulturze wielbarskiej lokowane w fazie C₂³¹. Analogicznie datować trzeba żelazną zapinkę z guzkiem na główce z przeworskiej osady w Maćkówce³², stanowiącą jedyny „ozdobny” egzemplarz z kultury przeworskiej. Za współczesne okazom z guzkiem na główce uchodzą fibule o tzw. martwej sprężynie – jedną taką zapinkę wykonaną z żelaza znaleziono w osadzie kultury kijowskiej w miejscowości Kvetun’ na Ukrainie³³ (Ryc. 3:8). Z kolei specyfiką kręgu zachodniobałtyjskiego było występowanie nielicznych okazów żelaznych zdobionych pierścieniami z nacinanego, brązowego lub nawet srebrnego drutu (Ryc. 3:10), bądź zaopatrzonych w lirowato wygiętą cięciwę sprężyny.

„Ozdobne” żelazne zapinki były więc najprawdopodobniej wynikiem lokalnych eksperymentów, dokonywanych równolegle z wytwarzaniem „klasycznych” okazów typów 161-162, a polegających na zastosowaniu do wyrobu typowych, rodzimych fibul wielbarskich czy bałtyjskich – „przeworskiego” materiału. Wyraźna nieprzydatność żelaza do produkcji jubilerskich ozdób przesądzała najprawdopodobniej o każdorazowym zarzucaniu tej drogi.

Podsumowując rozważania poświęcone żelaznym fibulom Almgren 161-162 i ich ozdobnym derywatom trzeba stwierdzić, że ich rozmieszczenie potwierdza przypuszczenia co do przeworskiej genezy tych zapinek. Nie tylko bowiem najwcześniejsze stylistycznie okazy ograniczają swój zasięg do terytorium przeworskiego, ale i egzemplarze „klasycznych” typów 161-162 koncentrują się na tym właśnie obszarze. Jednocześnie przenikanie omawianych fibul na sąsiednie tereny wydaje się dobrze korespondować z uzyskanymi z innych źródeł danymi, świadczącymi o kierunkach wpływów kultury przeworskiej.

²⁸ R. Wołagiewicz 1981, s. 85, ryc. 3; por. K. Godłowski 1985, mapy 4–6.

²⁹ Na temat datowania zapinek Almgren 161-162 w kulturze czerniachowskiej por. A. K. Ambroz 1966, s. 61–63, tabl. 11:6,7; I. S. Vinokur 1979, s. 132–135, ryc. 24, 25; M. B. Ščukin 1979, ryc. 4.

³⁰ Charaks, grób 28 – V. D. Blavatskij 1951, s. 272; na temat *castellum* w tej miejscowości i dat jego funkcjonowania por.: A. A. Maslennikov 1984, s. 57; T. Sarnowski 1988, s. 145, 148–150.

³¹ Tyszowce, woj. lubelskie – J. Kuśnierz 1987, s. 11, ryc. 2f; Gródek Nadbużny, woj. lubelskie, stan. 1C, grób 85 – A. Kokoński 1986b, s. 25, ryc. 1; 1993, t. I, s. 68–69, t. II, s. 97, ryc. 79; datowanie por.: K. Godłowski 1970, s. 38–39.

³² Maćkówka, woj. podkarpackie, obiekt 45 – P. Krupop, J. Sikorski 1991.

³³ Kvetun’, obl. Brjansk – P. N. Tret’jakov 1974, s. 46–47, ryc. 2:5; R. V. Terpilovskij, N. S. Abašina 1992, s. 149; por. K. Godłowski 1970, s. 38–39.

Pojawienie się żelaznych zapinek Almgren 161-162 w Kotlinie Karpackiej było najprawdopodobniej wynikiem oddziaływań wielkiego ośrodka, jakim w początkach okresu późnorzymskiego była kultura przeworska. Zbiegło się przy tym w czasie z widoczną w początkach okresu późnorzymskiego ekspansją ludności kultury przeworskiej w tym kierunku³⁴. Opisywane fibule nie są zresztą jedyną kategorią przeworskich zapinek, występujących nad środkowym Dunajem, można więc przypuszczać, że obszar ten znajdował się w strefie utrzymującej kontakty z kulturą przeworską, choć postulowane niekiedy wydzielenie „naddunajskiej grupy” tej kultury nie znajduje raczej uzasadnienia w materiale³⁵.

Także występowanie żelaznych fibul Almgren 161-162 w dorzeczu Łaby tłumaczyć można oddziaływaniami przeworskimi. W labilnym społeczeństwie barbarzyńskim w Europie Środkowej, zdestabilizowanym dodatkowo przez wojny markomańskie, a potem przez wydarzenia „kryzysu III wieku” wydaje się prawdopodobne przemieszczanie się ludzi – i noszonych przez nich części stroju – z terytorium przeworskiego nie tylko w tradycyjnym kierunku południowym, prowadzącym szlakiem bursztynowym ku naddunajskiemu limesowi, ale i na zachód, w stronę tych obszarów, które zaczynały już opuszczać sąsiednie plemiona z grupy nadłabskich Swebów (Semnonowie-Alamanowie, Burgundowie)³⁶.

Nie można jednak wykluczyć, że pojawienie się żelaznych zapinek Almgren 161-162 było skutkiem miejscowego, konwergentnego eksperymentowania, polegającego na próbach zastąpienia drogiego brązu – tańszym żelazem. Być może podjęcie takich prób należy uznać za sygnał występowania przejściowych trudności z pozyskiwaniem brązu, może właśnie na skutek wspomnianych wyżej migracji.

Trudno natomiast tłumaczyć bezpośrednimi oddziaływaniami centrum przeworskiego obecność stosunkowo licznych, żelaznych zapinek Almgren 161-162 na wyspach bałtyckich. Wskazuje na to ich oddzielenie obszarami, na których fibule te bądź zupełnie, bądź niemal zupełnie nie występują – północną częścią kręgu nadłabskiego, grupą dębczyńską i strefami A–C kultury wielbarskiej. Pojawienie się żelaznych zapinek Almgren 161-162 na Bornholmie i Gotlandii było więc raczej efektem kontaktów z którymś z wtórnych ośrodków. Bliższe sąsiedztwo przez Bałtyk i wynikająca stąd możliwość łatwego utrzymywania kontaktów sugerują, że był to sambijski odłam nadmorskich Bałtów³⁷ – kultura Dollkeim-Kovrovo. Oczywiście, i w tym przypadku nie można wykluczyć konwergentnego rozwoju omawianych zapinek na wyspach bałtyckich, wydaje się to jednak mało prawdopodobne.

Szczególnie interesująca jest obecność żelaznych fibul Almgren 161-162 na obszarach położonych na wschód od terytorium przeworskiego. Występowanie żelaznych zapinek kuszowatych z podwiniętą nóżką w kręgu zachodniobałtyjskim przypada – podobnie jak w kulturze przeworskiej – niemal w całości na fazę C₁, przy czym najwcześniejsze znaleziska pochodzą z Pojezierza Mazurskiego. Jednocześnie zasięg żelaznych zapinek Almgren 161-162 objął tylko te obszary zachodniobałtyjskie, które były zaangażowane w kontakty z kulturą przeworską, czy szerzej – z obszarami środkowoeuropejskiego *Barbaricum*, a więc kulturę bogaczewską na Pojezierzu Mazurskim i kulturę Dollkeim-Kovrovo na Sambii, oraz, w nieco już mniejszym stopniu, kulturę sudowską na Suwalszczyźnie. Żelazne fibule kuszowate z podwiniętą nóżką nie przyjęły się natomiast zupełnie na obszarach zachodniobałtyjskich położonych na północ od Niemna.

W sumie pojawienie się żelaznych zapinek Almgren 161-162 w zachodniobałtyjskim kręgu kulturowym można uznać za efekt oddziaływań przeworskich, generowanych jednak przez odmienne czynniki. W przypadku kultury bogaczewskiej na Mazurach były to niewątpliwie tradycyjne, utrzymujące się przez cały okres wczesnorzymski, „dobrosąsiedzkie” kontakty z kulturą przeworską. Wcześniejszym śladem tych powiązań jest występowanie na Pojezierzu Mazurskim broni i części pasa mężczyzny-wojownika, wzorowanych na formach należących do „żelaznego repertuaru” kultury przeworskiej³⁸. Nieco inaczej musiał wyglądać mechanizm przeniknięcia żelaznych zapinek kuszowatych na Sambię. W grę wchodzi tu chyba nie tyle oddziaływania przeworskie jako takie, co przede wszystkim przeworskie pośrednictwo w kontaktach ze środkowoeuropejskim *Barbaricum*, a zapewne także z prowincjami rzymskimi – te ostatnie powiązania można określić skrótowym pojęciem szlaku bursztynowego. Jednocześnie kontakty przeworsko-bałtyjskie mogły od schyłku II w. wiązać się z redystrybucją wśród *superiores barbari* łupów zdobytych na Rzymianach – w ten sposób na terytorium zachodniobałtyjskiego kręgu kulturowego mogły trafić, między innymi, rzymskie brązowe umba półkuliście³⁹. W każdym razie zajęcie od fazy B₂/C₁ prawobrzeżnego Mazowsza przez ludność kultury wielbarskiej nie odcięło terenów zachodniobałtyjskich od wpływów kultury przeworskiej, a wręcz przeciwnie – zbiegło się w czasie z pojawieniem się na Sambii „przeworskich” żelaznych fibul Almgren 161-162. Wydaje się więc, że osadnictwo wielbarskie nie stworzyło „żelaznej kurtyny”, lecz poprzez intensyfikację zaludnienia na Mazowszu ułatwiło kontakty pomiędzy sąsiadującymi z nim terytoriami. Dosiedlenie prawobrzeżnego Mazowsza przez ludność kultury wielbarskiej, wypełniając wcześniejsze „puste oczka” sieci osadniczej, mogło więc

³⁴ K. Godłowski 1982, s. 58–59.

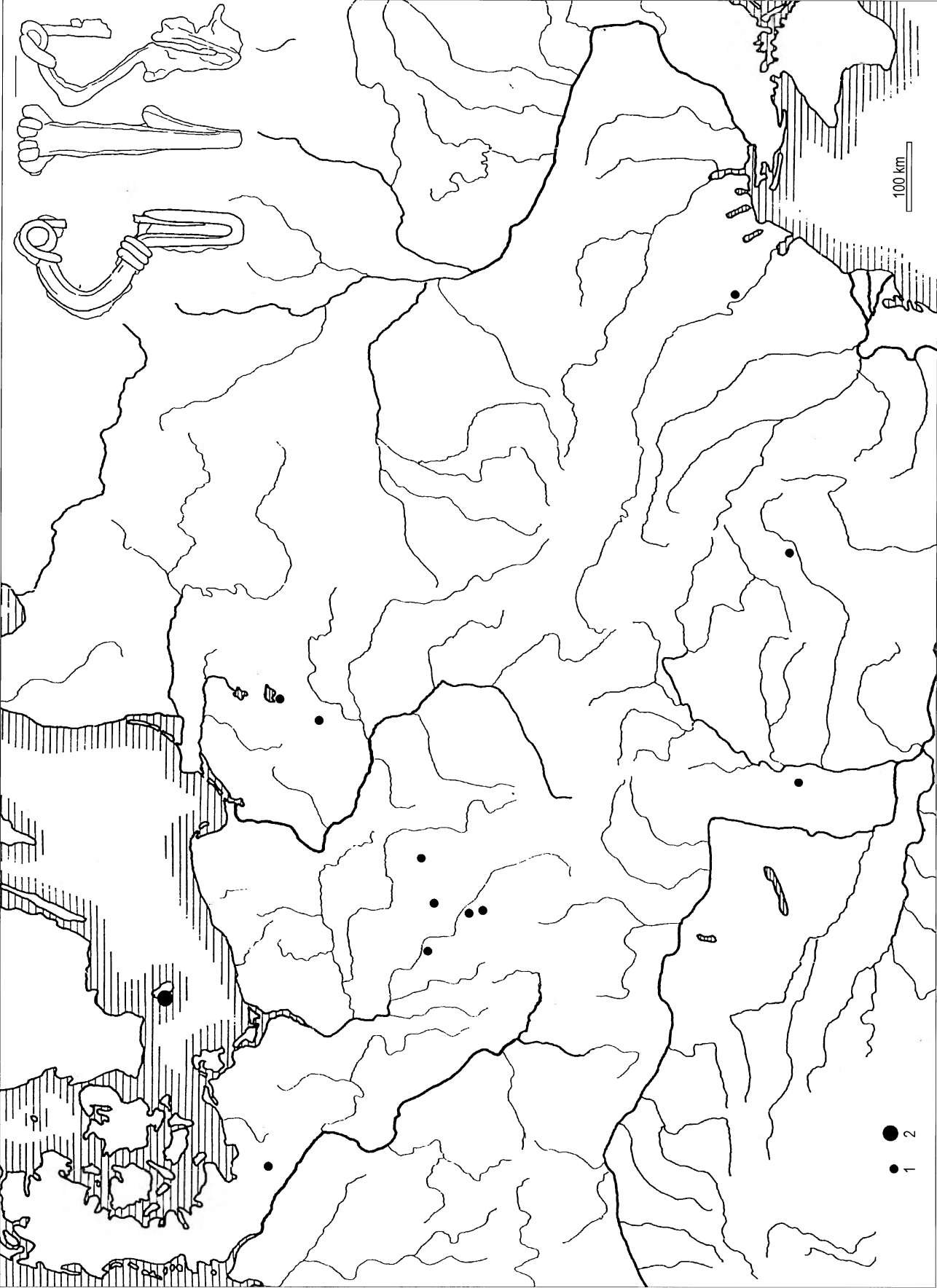
³⁵ Por. opinię K. Godłowskiego (1994, s. 75–76, ryc. 4, 5). Na temat „naddunajskiej” grupy kultury przeworskiej por. M. Olędzki (1992, s. 58–59).

³⁶ Por. J. Strzelczyk 1976, s. 20–21.

³⁷ Analogię może stanowić sytuacja obserwowana we wczesnym okresie wędrówek ludów – por. A. Bitner-Wróblewska 1991.

³⁸ W. Nowakowski 1994, s. 374–376, ryc. 2–6.

³⁹ Por. P. Kaczanowski 1992, s. 62–63, 75, 96, ryc. 15:3, 16:1.

Ryc. 5. Znaleziska „późnych” żelaznych zapinek kuszowatych z podwiniętą nóżką w środkowoeuropejskim *Barbaricum*

poprawić komunikację pomiędzy Pojezierzem Mazurskim a lewym brzegiem środkowej Wisły.

Ta, w pierwszej chwili nieprawdopodobna, teza znajduje – jak się wydaje – potwierdzenie w występowaniu żelaznych zapinek kuszowatych w kulturze wielbarskiej i w pokrewnych jej zespołach kulturowych. Występowanie na stanowiskach wielbarskich w strefach E i F zapinek wykonanych z obcego, „przeworskiego” materiału, jakim było żelazo, wskazuje na utrzymanie się tradycji przeworskich, zapewne, jak to sugerował już kilka lat temu J. Andrzejowski, poprzez koegzystencję w fazie C₁ na Mazowszu i Podlasiu ludności kultur przeworskiej i wielbarskiej⁴⁰.

Na silną obecność tradycji przeworskich w środowisku wielbarsko-czerniachowskim wskazuje też występowanie żelaznych zapinek Almgren 161-162 na peryferiach strefy „gockiej”, przede wszystkim w kulturze kijowskiej. Obecność na środkowym Naddnieprzu fibul nawiązujących do typowych form kultury przeworskiej sugeruje, że – tak jak to miało miejsce w przypadku obszarów zachodniobałtyjskich – zajęcie wschodniej części terytorium przeworskiego przez ludność wielbarską ułatwiło przenikanie przeworskich wzorców do Europy Wschodniej. Kultura kijowska pozostawała pod silnym wpływem kultury czerniachowskiej, co, po skonfrontowaniu ze źródłami pisanymi, można rozumieć jako polityczne uzależnienie Antów od tzw. państwa Hermanaryka, polietnicznej struktury politycznej na stepach nadczarnomorskich⁴¹. Można się więc zastanawiać, czy współwystępowanie na osadach kultury kijowskiej ułamków importowanych, czerniachowskich naczyń toczonych i „przeworskich”, żelaznych zapinek Almgren 161-162 nie jest świadectwem znacznie bliższej współpracy ludności kultury przeworskiej i twórców kompleksu wielbarsko-czerniachowskiego? I to współpracy nie tylko na Mazowszu i Podlasiu, ale rozciągającej się też na dalszą wędrówkę na południe i na tworzenie w Europie Wschodniej nowych rozwiązań kulturowych?

„Późne” fibule z wąską, czterozwojową sprężyną lub z taśmowatym kabłąkiem (Ryc. 5)

Jak już wyżej wspomniano, zastosowanie żelaza do wyrobu kuszowatych zapinek z podwiniętą nóżką było niezbyt udanym eksperymentem. „Porażka” spowodowała stosunkowo szybkie zarzucenie tego pomysłu, toteż późne wersje takich fibul są jeszcze mniej liczne niż egzemplarze „prototypowe”.

Za stosunkowo późny stylistycznie wariant kuszowatych fibul z podwiniętą nóżką K. Godłowski uważał

okazy o krótkiej, czterozwojowej sprężynie⁴²; taką właśnie fibulę, wykonaną z żelaza, znaleziono na cmentarzysku kultury przeworskiej w Nosocicach⁴³, wraz z zabawkami z horyzontu 2a (stadium C_{1b}). Podobna fibula pochodzi z przeworskiej osady w Lizawicach⁴⁴. Nieliczne dalsze żelazne zapinki opisywanego wariantu znajdowano w dorzeczu Łaby (Ryc. 3:11), w kontekście datującym je już na fazy C₃–D⁴⁵. Należała do nich również żelazna fibula o półkolistym, wysoko wysklepionym kabłąku, znaleziona na cmentarzysku w Piastowie, na północnym Mazowszu, a więc w strefie E kultury wielbarskiej. Zapinka ta pochodziła „grobu 7”, zawierającego także wyposażenie wyraźnie starszego i zniszczonego pochówku kultury przeworskiej⁴⁶. Za analogię do znaleziska z Piastowa można uznać żelazną fibulę o czterozwojowej sprężynie z cmentarzyska Sîntana de Mureș, z grobu nr 72, znalezioną wraz z żelazną zapinką Almgren 161-162 oraz kolia paciorków kubooktaedrycznych, typowych dla młodszej fazy okresu późnorzymskiego i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów⁴⁷. Kolejna żelazna fibula podobnej formy pochodzi z osady tej samej kultury w Delakeu, w Mołdawii⁴⁸.

„Późne” warianty żelaznych kuszowatych zapinek z podwiniętą nóżką znajdowano też w innych rejonach wcześniejszego występowania żelaznych fibul Almgren 161-162. Na Bornholmie pojawiły się żelazne zapinki z szeroką, trójkątną nóżką, datowane tam na schyłek fazy C₂ (ok. 275–310/320 r.)⁴⁹, natomiast z kręgu zachodniobałtyjskiego pochodzi żelazna replika typu 172, datowana na stadium C₃⁵⁰.

Najpóźniejszy wariant żelaznych fibul kuszowatych z podwiniętą nóżką stanowią zapinki o szerokich, taśmowatych kabłąkach. Jedną z nich znaleziono w bogatym „grobie jeźdźca” w Ługach razem ze szklanym pucharem zdobionym szlifowanymi owalami, typu Gavrilovka-Ługi, datującym cały zespół na lata około przełomu IV/V w.⁵¹. Współczesna mu była zapinka o taśmowatym, kolankowato wygiętym kabłąku z Żernik Wielkich (Ryc. 3:12), której towarzyszyły dwie

⁴⁰ Lizawice, woj. dolnośląskie – S. Pazda 1965, s. 155, ryc. 1:17.

⁴⁵ Pritzler, Kr. Hagenow, grób 813 – E. Schuldt 1955, s. 51, ryc. 237; Praha-Podbaba – J. L. Pič 1892, szp. 642, tabl. XLIX:4; por. K. Godłowski 1970, s. 80–81, tabl. XIX:19.

⁴⁶ Piastowo, woj. mazowieckie – F. E. Peiser 1916, s. 12, tabl. II:21. Według wyraźnego stwierdzenia F. Peisera, „grób nr 7” był zniszczony, a jego wypełnisko przemieszane przez korzenie drzewa. Obserwację tę potwierdza niejednorodny skład rzekomego zespołu: obok wspomnianej zapinki znaleziono tu m. in. brązowy imacz o zdobionym uchwycie i z dużymi nitami o stożkowatych główkach, charakterystyczny dla okresu wczesnorzymskiego – por. T. Liana 1970, s. 453.

⁴⁷ Sîntana de Mureș, grób 72 – I. Kovács 1912, s. 319, ryc. 83; por. A. K. Ambroz 1966, s. 65; M. Mączyńska 1977, s. 66–67.

⁴⁸ Delakeu – E. A. Rikman 1974, s. 69, ryc. 18:8; 1975a, ryc. 26:8; 1975b, s. 114–115.

⁴⁹ Grødbygård, groby 35 i 773A – BMR 948; por. L. Jørgensen 1989.

⁵⁰ Popielno, woj. warmińsko-mazurskie – Museum für Vor- und Frühgeschichte Berlin, II 6331; por. O. Almgren 1923, s. 194, tabl. VII:172. Datowanie wg: K. Godłowski 1970, s. 38, tabl. VII:10; 1974, s. 39, tabl. II:10; A. Kokowski 1993, t. I, 25–26, t. II, s. 30–31, ryc. 21; 1995b, s. 48–49.

⁵¹ Ługi, woj. dolnośląskie – E. Petersen 1934, s. 158, ryc. 12:14; H. Zeiss 1938, s. 34–36, ryc. 1:14; H. G. Rau 1972, s. 135–139, 166–167, ryc. 33, 34, tabl. barwna na s. 121; por. K. Godłowski 1985, s. 113, 120–122.

⁴⁰ J. Andrzejowski 1989, s. 118–120.

⁴¹ Por. J. Strzelczyk 1984, s. 67–76.

⁴² K. Godłowski 1977, s. 27, 219.

⁴³ Nosocice, woj. dolnośląskie, grób 5-6. Oprócz opisanej fibuli znaleziono tu fragment innej zapinki żelaznej, być może tego samego wariantu, dwie sprzączki o ramie w kształcie litery D, osadzonej na osi oraz okucie końca pasa, zbliżone do typu J.II.1-2 – K. Tackenberg 1925, s. 34, tabl. 26:2; por. K. Godłowski 1970, s. 13–14, 93–96; R. Madyda 1977, s. 370–371.

sprzączki o masywnych, owalnych ramach, typowe dla wczesnej fazy okresu wędrówek ludów⁵². Kolejnym egzemplarzem tego wariantu jest fibula znaleziona w warstwie kulturowej osady w Piwonicach. Zapinka ta miała wydłużoną nóżkę, czym przypominała egzemplarze brązowe, datowane na rozwinięty odcinek fazy D⁵³. Podobną fibulę znaleziono też na późnosarmackim cmentarzysku w Kishomok, na Węgrzech⁵⁴.

Rozmieszczenie „późnych” zapinek kuszowatych z podwiniętą nóżką w dalszym ciągu wydaje się wskazywać na ich związek z kulturą przeworską – tylko tu wystąpiła większa seria znalezisk. W dodatku najmłodsze znaleziska pochodzą z tych rejonów gdzie najdłużej utrzymywało się przeworskie osadnictwo. Obserwacje te kolejny raz skłaniają do uznania omawianych fibul za formę powstałą i rozwiniętą w kulturze przeworskiej.

Uwagi końcowe

Podsumowanie należy rozpocząć od zastrzeżeń wyliczonych już na wstępie, a dotyczących zarówno niekompletności zebranego materiału, jak i ograniczonego zakresu analizowanego problemu. Wydaje się jednak, że główna teza – zastosowanie żelaza do wyrobu kuszowatych zapinek z podwiniętą nóżką było wynalazkiem ludności kultury przeworskiej, a rozmieszczenie znalezisk tych fibul ilustruje powiązania z kulturą przeworską lub z kulturami pozostającymi pod przeworskimi wpływami – zyskała podbudowę. Dyskusyjna jest oczywiście interpretacja zaobserwowanych faktów archeo-

logicznych. Jak się wydaje, w grę wchodzić dwie drogi przenikania żelaznych fibul.

Pierwsza z nich, tradycyjnie przyjmowana w archeologii, to „dobrosąsiedzkie kontakty”, polegające na wymianie dóbr i doświadczeń drogą bezpośrednich spotkań, determinowanych głównie względami ekonomicznymi. W ten sposób żelazne zapinki kuszowate z podwiniętą nóżką przeniknęłyby na obszary naddunajskie i nadłabskie oraz, przy o wiele większym natężeniu kontaktów, do kręgu zachodniobałtyjskiego, a stamtąd na Bornholm i Gotlandię.

Drugim, o wiele bardziej dyskusyjnym modelem rozpowszechniania się omawianych fibul byłaby przeworsko-wielbarska koegzystencja na Mazowszu i Podlasiu, a być może także w trakcie dalszej ekspansji, czego efektem byłoby pojawienie się „przeworskich” zapinek w Naddnieprzu, w kulturze kijowskiej. W tym przypadku w grę wchodziłyby zapewne przesunięcia ludności.

Na zakończenie trzeba powtórzyć jeszcze jedno zastrzeżenie ze wstępu – przedstawione tu rozważania mają na celu nie podanie ostatecznych rozwiązań, lecz zainspirowanie dyskusji, dotyczącej nie tylko żelaznych zapinek kuszowatych z podwiniętą nóżką, ale i roli żelaza w *Barbaricum* w okresie wpływów rzymskich.

*Prof. dr hab. Wojciech Nowakowski
Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego
ul. Żwirki i Wigury 97/99
02-089 Warszawa*

Znaleziska żelaznych zapinek typu Almgren 161-162 w środkowoeuropejskim *Barbaricum*

(dla znalezisk z Polski zastosowano następujące skróty nazw województw: DLS – dolnośląskie, KPM – kujawsko-pomorskie, LBL – lubelskie, ŁDZ – łódzkie, MAZ – mazowieckie, OPL – opolskie, PDL – podlaskie, PKR – podkarpackie, POM – pomorskie, SLK – śląskie, SWK – świętokrzyskie, WKP – wielkopolskie, WMZ – warmińsko-mazurskie)

Lista 1: kultura przeworska

Chmielów Piaskowy, SWK, groby 3, 18N i znal. luźne (K. Godłowski, T. Wichman 1998, s. 16, 22, 43, 44, tabl. IV:3; XXI:2; LXXXIII:5, LXXXIV:25); **Biała**, ŁDZ, groby 13 i 35 (T. Makiewicz 1970, s. 181–182, 191, tabl. V:17, XIV:2); **Borki**, OPL (G. Domański 1968, s. 37, tabl. VIIe); **Chobienia**, OPL (Ryc. 2:4; H. Seger 1896, s. 182, tabl. 8:27); **Cieblowice**, ŁDZ (J. Karolczyk 1987); **Ciosny**, ŁDZ, stan. III, grób 11 (R. Jamka 1962, s. 88, ryc. 30d); **Gać**, PKR (K. Hadaczek 1909, tabl. BIII); **Janocin**, KPM (O. Almgren 1923, s. 192); **Kalisz**, WKP (O. Almgren 1923, s. 191); **Konarzew**, ŁDZ (PMA IV/456); **Konin**, WKP, grób 103 (Ryc. 2:5; B. Kostrzewski 1947,

s. 241–242, ryc. 83:4); **Kopki**, PKR, grób 11 (R. Jamka 1935, s. 33); **Kwiatków**, WKP (2 egz.) (S. Tymieniecki 1906, s. (86), tabl. I:6); **Leonów**, ŁDZ, stan. II (R. Jamka 1963, s. 68, tabl. III:5); **Lubiąż**, DLS (I. Kramarkowa 1964, s. 124–125, ryc. 3); **Łódź–Łagiewniki**, ŁDZ (Ryc. 2:3; E. Petersen 1929, s. 285, ryc. 2; T. Łaszczeńska 1988, s. 145); **Łódź, ul. Szczecińska**, ŁDZ (T. Łaszczeńska 1988, ryc. 2d); **Młodzikowo**, WKP, grób 4 (A. Dymaczewski 1958, s. 183, ryc. 81); **Opatów**, SLK, grób 82 (K. Godłowski 1959, s. 217, ryc. 51a:6); **Poznań–Szeląg**, WKP (B. Erzepki, J. Kostrzewski 1915, s. 6, tabl. LXVI:2); **Słopanowo**, WKP, grób 41 (Ryc. 2:6; K. Przeżożna 1955, s. 114, ryc. 67:5); **Spicymierz**, ŁDZ, groby 53, 107, 209, 231, 242, 246, 260, luźne (2 egz.) (A. Kietlińska, T. Dąbrowska 1968, s. 153, 159, 174, 176, 178, 180, 182, tabl. VIII:11, XV:15, XXIX:4, XXXI:10, XXXIII:10,12, XXXV:17, XXXVIII:7,21); **Wąchock**, SWK (PMA IV/210); **Wólka Domaniewska**, MAZ

⁵² Żerniki Wielkie, woj. opolskie, grób 40 – L. Zotz 1935, s. 77–78, ryc. 8:1; por. R. Madyda 1977, s. 377–378.

⁵³ Piwonice, woj. wielkopolskie – K. Dąbrowski 1958, s. 83, tabl. XLI:31; por. B. i M. Gedl 1976, tabl. 230; K. Godłowski 1970, s. 26–27, tabl. IV:8.

⁵⁴ Kishomok – M. Párducz 1931, s. 93, tabl. XIII:11.

(L. Wiewióra, L. Wojda 1987); **Wrzask–Zagłoba**, ŁDZ, grób 4 (W. Siciński 1988, s. 263, tabl. II:4); **Zadowice**, WKP, grób 237 (E. Kaszewska 1961, s. 215, tabl. XXX:4,5); **Zaspy**, ŁDZ, grób 1 (B. Kostrzewski 1939, s. 296, ryc. 3:11); **Żdżarów**, MAZ, groby 106 i 147 (PMA IV/8335).

Lista 2: Kotlina Czeska, Morawy i Słowacja

Plotište, grób 965 (A. Rybová 1990, s. 143, ryc. 9:24); **Kostelec na Hane**, groby 134 i 299 (J. Zeman 1961, s. 60–61, 128–129, ryc. 25:D/a, 61:B/a; I. Peškař 1972, s. 20, 27, tabl. 33:1,2); **Ondrochov** (M. Lamiová-Schmiedlová 1961, tabl. VI:9; T. Kolník 1965, s. 204–206); **Bešenov** (Ryc. 2:7; T. Kolník 1961, s. 228–229, tabl. VI:46).

Lista 3: cmentarzyska sarmackie

Klarafalva–Vasutallomas, grób 2 (M. Párducz 1950, s. 159, tabl. XCVII:2; A. H. Vaday 1989, s. 89); **Törökszentmiklós**, grób 91 (A. H. Vaday 1989, s. 287, tabl. 144:14), oba kom. Szolnok.

Lista 4a: kultura luboszycka

Liebstein, Kr. Görlitz i **Radibor**, Kr. Bautzen (E. Meyer 1971, s. 105, 184–185, ryc. 107:3); **Krossen i Riedebek**, oba Kr. Luckau (K. H. Marschalleck 1944, tabl. 39–40). Por. G. Domański 1979, s. 97–100, 239 (nr 372), 241 (nr 414–417), 249–250 (nr 587 i 603).

Lista 4b: krąg nadłabski

Berlin–Hellerdorf „Schlepfuhl” (J. Henning 1991, s. 121, ryc. 3); **Pritzler**, Kr. Hagenow, grób 44 (E. Schuldt 1955, s. 51, ryc. 246).

Lista 5: Bornholm

Grødbygård, grób 8 (3 egz.), grób 26, grób 472 (Bornholms Museum Rønne 948); **Rævekulebakke**, grób E (Bornholms Museum Rønne 1081:34); **Slusegård**, groby I (2 egz.), grób 40, grób 61, grób 224, grób 936 (2 egz.), grób 949, grób 1227, grób 1251 (3 egz.) (O. Klindt-Jensen 1978, s. 25–26, 40, 46, 81–82, 195, 204, 262, 272, ryc. 14b,c, 28c, 32e, 56r, 102b, 113g,h, 152a,c,d).

Lista 6: Gotlandia

Broa (Statens Historiska Museum Stockholm 11152); **Kvie**, stano-wisko 1¹⁵ (Ryc. 2:8; SHM 25576); **Skällhorns**, grób 10 (SHM 23134:10).

Lista 7: kultura wielbarska

P o l s k a: **Gościeradów**, LBL, stan. 2 (A. Niewęgłowski 1982, s. 62, ryc. 15f; J. Andrzejowski 1989, s. 111–112); **Hryniewicze Wielkie**, PDL (Z. Szmit 1922, s. 77, ryc. 118); **Jartypory**, MAZ (J. Andrzejowski 1989, s. 114); **Komsin**, MAZ (J. Głosik 1983, s. 241, ryc. 21c); **Łajski**, MAZ, grób 16 (J. Andrzejowski 1989, s. 107); **Nadkole**, MAZ, stan. 1, grób 44 (J. Andrzejowski 1987); **Pokrzywnica Wielka**, WMZ, grób 3 (średniowieczny!) (Ryc. 2:11; L. Rauhut, L. Długopolska 1972, s. 297, ryc. 8); **Polskie Gronowo**, POM (M. Tuszyńska 1987); **Pruszcz Gdański**, POM, stan. 6, grób 6 (badania M. Pietrzaka); **Stara Wieś**, MAZ (W. Radig 1942, s. 197, tabl. IV:2); **Tomasze**, MAZ (J. Andrzejowski 1989, s. 114); **Zaborze**, MAZ (Ryc. 3:2; R. F. Mazurowski 1979, s. 222–223, ryc. 2). Do tej listy dołączyć trzeba odkryte ostatnio 2 egz. z **Wierzchucy Nagórnej**, PDL (Mgr U. Perlikowskiej-Puszkarskiej dziękuję serdecznie za informacje o tych fibulach). U k r a i n a: **Boratyn**, obl. Volin, jama 17 (Ryc. 2:9; D. N. Kozak 1986, s. 59, ryc. 4:16; 1989, s. 177, ryc. 3:7); **Derevjannoe**, obl. Rovno (A. K. Ambroz 1966, s. 63); **Gorodok**, obl. Rovno (Ryc. 2:10; K. Musianowicz 1979, s. 193, 196); **Grabarka Niesłuchowska**, d. pow. Kamionka Strumiłowa (Nesluchiv, obl. L’viv; W. Antoniewicz 1928, s. 321, tabl. XXXIX:29); **Mogilany-Chmel’nik**, obl. Rovno (M. Gładysz 1998, s. 73, tab. I); **Wer-**

byczna (Verbyčna), obl. Chmel’nicki (5 egz.) (Ryc. 3:1; T. Piętka-Dąbrowska 1961, s. 220, tabl. XLVIII:6,10). B i a ł o r u ś: **Otverżiči/Atverżyčy**, obl. Brëst (K. V. Kasparova 1976, s. 52); **Skorbicze** (Skorbiczy, Družba), obl. Brëst (J. Andrzejowski 1989, s. 107).

Lista 8a: grupa masłomęcka

Gródek Nadbużny, LBL, luźne (2 egz.) (Ryc. 3:3; T. Liana, T. Piętka 1958, s. 378, ryc.4b,c); **Hrubieszów–Podgórze**, LBL, stan. 1a, obiekt 18 i luźne (E. Banasiewicz 1988, s. 63, ryc. 5:2,4); **Masłomęcz**, LBL, grób 367 (A. Kokowski 1995a, s. 19, ryc. 1b). Już po przedstawieniu referatu na sesji uzyskałem od dr. hab. Andrzeja Kokowskiego informacje o dalszych, nieopublikowanych znaleziskach: z **Masłomęcza**, groby 100 i 121, i **Komorowa**, LBL, stan. II, za co chciałbym Mu w tym miejscu serdecznie podziękować.

Lista 8b: kultura czerniachowska

U k r a i n a: **Boromel’** (4 egz.) (inf. A. Kokowskiego, za którą składam serdeczne podziękowania); **Luka Vrubleveckaja** (2 egz.) (E. A. Symonovič 1955, s. 26); **Piščalniki**, obl. Čerkasy (V. P. Petrov 1959, s. 56, ryc. 9:2; A. K. Ambroz 1966, s.63). M o ł d a w i a: **Komrat, Košnica i Rodoaja** (Ė. A. Rikman 1974, s. 69, ryc. 18:1, 11; 1975a, ryc. 29:1, 11; 1975b, s. 56–57, 92, 107, ryc. 261).

Lista 8c: kultura Sîntana de Mureș

Boița (N. Lupu 1961, s. 413, tabl. III:5); **Band, Cernatu, Gilau** (K. Horedt 1982, s. 199–200, 214, ryc. 40:6); **Sîntana de Mureș**, grób 72 (I. Kovács 1912, s. 319, ryc. 83). Być może z ta kulturą można też łączyć fibulę z **Banatu**, bez dokładnej lokalizacji (G. Müller 1931, s. 61, tabl. III:5).

Lista 9: kultura kurhanów karpaccich

U k r a i n a: **Sokal’**, obl. L’viv, osada (L. V. Vakulenko 1983, s. 167–169, ryc. 10:3); **Mišin**, obl. Ivano-Frankovsk, kurhan V (A. K. Ambroz 1966, s. 63).

Lista 11: kultura kijowska

B i a ł o r u ś: **Adamenka**, obl. Magilëu, ur. Abidnja (6–10 egz.) (L. D. Pobol’ 1970, s. 180–181, ryc. 64; R. V. Terpilovskij, N. S. Abašina 1992, s. 174–175, ryc. 4:7,8); **Tajmanovo/Tajmanava**, obl. Magilëu (? egz.) (R. V. Terpilovskij, N. S. Abašina 1992, s. 175). U k r a i n a: **Bortniči**, obl. Kiev (cmentarzysko?) (V. M. Danilenko 1976, s. 84, ryc. 4:4; R. V. Terpilovskij, N. S. Abašina 1992, s. 122); **Birino**, obl. Černjachov (Ryc. 3:7; P. N. Tret’jakov 1974, s. 91, ryc. 2:6; R. V. Terpilovskij, N. S. Abašina 1992, s. 149); **Chodosovka**, obl. Kiev, domostwo nr 4 (R. V. Terpilovskij, N. S. Abašina 1992, s. 107); **Desnjanka**, obl. Černjachov, budowla 6 (R. V. Terpilovskij, N. S. Abašina 1992, s. 133, ryc. 15:15); **Degtjarevka–Lavrokov Les**, obl. Černjachov, budowla 2 (występ na głowce, sprawiający wrażenie guzka to resztką zniszczonej igły) (P. N. Tret’jakov 1974, s. 110, ryc. 23:11; R. V. Terpilovskij 1984, s. 28–29, tabl. 1:2; R. V. Terpilovskij, N. S. Abašina 1992, s. 145, ryc. 38:1); **Glevacha**, obl. Kiev (2 egz.: w hacie nr 9 i w jednej z jam) (R. V. Terpilovskij, N. S. Abašina 1992, s. 104–106, ryc. 15:14); **Kazaroviči**, obl. Kiev, grób 14 (Ryc. 3:5; E. V. Maksimov, R. S. Orlov 1974, s. 17, ryc. 3:2); **Kurgan** (Kurgan-Azak), obl. Sumy (R. V. Terpilovskij, N. S. Abašina 1992, s. 173; A. L. Oblomskij 1994, s. 50, ryc. 8:1); **Mena**, obl. Černjachov, chata 2 (Ryc. 3:6; A. L. Oblomskij 1986, s. 50–51, ryc. 12–14; R. V. Terpilovskij, N. S. Abašina 1992, s. 140, ryc. 37:4); **Novi Bazradiči**, obl. Kiev (V. M. Danilenko 1976, s. 84, ryc. 3:3); **Višenki**, obl. Kiev (V. P. Petrov 1959, s. 55, tabl. 7:16); **Žukovka**, obl. Brjansk (Ryc. 3:4; P. N. Tret’jakov 1963, s. 134, ryc. 70:3; 1974, s. 46–47, ryc. 2:4).

BIBLIOGRAFIA

- A l m g r e n, O.
1923 Studien über die Nordeuropäischen Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen, Mannus-Bibliothek 32, Leipzig².
- A m b r o z, A. K.
1966 Fibuly juga evropejskoj časti SSSR, Archeologija SSSR, Moskva.
- A n d r z e j o w s k i, J.
1987 Nadkole, gm. Łochów, Inf.Arch. 1986, s. 99.
1989 Zagadnienie kontynuacji cmentarzysk we wschodniej strefie kultury przeworskiej, [w:] Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim, t. II, Lublin, s. 103–125.
- A n t o n i e w i c z, W.
1928 Archeologia Polski. Zarys czasów przedhistorycznych i wczesnośrednio-wiecznych ziem Polski, Warszawa.
- B a n a s i e w i c z, E.
1988 Osada z okresu wpływów rzymskich w Hrubieszowie–Podgórz, st. 1a, woj. zamojskie, badania 1984 roku (doniesienie wstępne), „Prace i materiały zamojskie” 1, s. 49–92.
- B e d n a r c z y k, J., Ł a s z k i e w i c z, T.
1990 Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich w Inowrocławiu–Szymborzu, woj. bydgoskie, stanowisko I, Inowrocław.
- B i t n e r - W r ó b l e w s k a, A.
1991 Between-Scania and Samland. From Studies of Stylistic Links in the Baltic Basin during the Early Migration Period, „Fornvännen” 86, s. 225–241.
- B l a v a t s k i j, V. D.
1951 Charaks, [w:] Materiały po archeologii severnogo Pričernomor’ja v antičnuju epochu I, MIA 19, Moskva, s. 250–291.
- D a n i l e n k o, V. M.
1976 Piżn’ozarubinec’ki pam’jatki kiivs’kogo tipu, „Archeologija” 19, s. 65–92.
- D ą b r o w s k a, T.
1995 Późne odmiany fibul silnie profilowanych w Polsce, WA LIII/1, 1993–1994, s. 3–33.
- D ą b r o w s k i, K.
1958 Osadnictwo z okresów późnolateńskiego i rzymskiego na stanowisku I w Piwonicach, pow. Kalisz, MS IV, s. 7–89.
- D o m a ń s k i, G.
1968 Badania rozpoznawcze osady z okresu wpływów rzymskich w Borkach, pow. Opole, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” XI, s. 36–37.
1979 Kultura luboszycka między Łabą a Odrą w II–IV wieku, Wrocław.
- D y m a c z e w s k i, A.
1958 Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Młodzikowie, pow. Środa, FAP VIII–IX, 1957–58, s. 179–442.
- E r z e p k i, B., K o s t r z e w s k i, J.
1915 Album Zabytków Przedhistorycznych Wielkiego Księstwa Poznańskiego zebranych w Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu, t. IV, Poznań.
- G e d l, B. i M.
1976 Périod Romaine – Civilisation de Przeworsk, Inv.Arch. XXXVI, tabl. 225–230.
- G ł a d y s z, M.
1998 Zabytki żelazne w kulturze wielbarskiej i w grupie masłomęckiej, Studia Gothica 2, Lublin 1998, s. 35–88.
- G ł o s i k, J.
1983 Katalog Pogotowia Archeologicznego za lata 1973–1976, MSiW V, s. 229–263.
- G o d ł o w s k i, K.
1959 Materiały z cmentarzyska z późnego okresu wpływów rzymskich w Opatowie, pow. Kłobuck, MatArch. I, s. 173–277.
1970 The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe, ZNUJ CCVII = Prace Archeologiczne 11.
1974 Chronologia okresu późnorzymskiego i wczesnego okresu wędrówek ludów w Polsce północno-wschodniej, RB XII, s. 9–109.
1977 Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku (część II), MSiW IV, s. 7–237.
1982 Północni barbarzyńcy i wojny markomańskie w świetle archeologii, [w:] Znaczenie wojen markomańskich dla państwa rzymskiego i północnego Barbaricum, Scripta Archaeologica, t. II, Warszawa, s. 48–80.
1985 Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim, Wrocław.
1992 Zmiany w uzbrojeniu ludności kultury przeworskiej w okresie wpływów rzymskich, [w:] *Arma et ollae*. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Nadolskiemu w 70 rocznicę urodzin i 45 rocznicę pracy naukowej, Łódź, s. 71–88.
1994 Die Barbaren nördlich der Westkarpaten und das Karpatenbecken – Einwanderungen, politische und militärische Kontakte, „Specimina Nova Universitatis Quinqueecclesiensis” IX, 1993, s. 65–89.
- H a d a c z e k, K.
1909 Album przedmiotów wydobytych z grobów cmentarzyska ciałopalnego koło Przeworska [w:] Teka Konserwatorska 3, z. 2, Lwów.
- H e n n i n g, J.
1991 Germanen – Slawen – Deutsche. Neue Untersuchungen zum frühgeschichtlichen Siedlungswesen, PZ 66, s. 119–133.
- H o r e d t, K.
1982 Siebenbürgen in spätrömischer Zeit, Bukarest.
- J a m k a, R.
1935 Cmentarzysko w Kopkach (pow. niski) na tle okresu rzymskiego w Małopolsce zachodniej, PArch. V, 1933–1934, s. 23–62.
1962 Ciałopalne cmentarzyska kultury przeworskiej w Ciosnach, pow. Łódź, [w:] ZNUJ XLVI = Prace Archeologiczne 3, s. 59–163.
1963 Materiały kultury przeworskiej z Leonowa, stanowisko II, pow. Łódź, [w:] ZNUJ LXXIII = Prace Archeologiczne 5, s. 59–76.
- J a s n o s z, S.
1972 Ocalałe materiały z cmentarzyska w Oksywiu, FAP XXI, 1970, s. 148–167.
- J ø r g e n s e n, L.
1989 En kronologi for yngre romersk og ældre germansk jernalder på Bornholm, [w:] Simlegård – Trelleborg. Danske gravfund fra førromersk jernalder til vikingetid, Arkæologiske Skrifter 3, København, s. 168–187.
- K a c z a n o w s k i, P.
1992 Importy broni rzymskiej na obszarze europejskiego Barbaricum, Kraków.

- K a r o l c z y k, J.
1987 Cieblowice Duże, gm. Tomaszów Mazowiecki, *Inf.Arch.* 1986, s. 90.
- K a s p a r o v a, K. V.
1976 Novye materialy mogil'nika Otveržiči i nekotorye voprosy otnositel'noj chronologii zarubineckoj kul'tury Poles'ja, „*Archeologičeskij Sbornik*” 17, s. 35–66.
- K a s z e w s k a, E.
1961 Materiały z cmentarzyska w Zadowicach, pow. Kalisz (część III), *PMMAE* 6, s. 191–290.
1975 Kultura przeworska w Polsce środkowej, *PMMAE* 22, s. 195–253.
- K e m p i s t y, A., O k u l i c z, J.
1965 Periode romaine tardive et periode des migrations des peuples en Mazovie, *Inv.Arch.* XV, tabl. 88–95.
- K i e t l i Ń s k a, A., D ą b r o w s k a, T.
1963 Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich we wsi Spiczka, pow. Turek, *MS IX*, s. 143–254.
- K l i n d t - J e n s e n, O.
1978 Slusegårdgravpladsen. Bornholm fra 1. årh. f. til 5. årh. e.v.t., t. II: Beskrivelse af oprindelig overflade og grave, *Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XIV*, 2, København.
- K o k o w s k i, A.
1986a La genèse des éléments culturels sur le territoire de la Pologne sud-est et de l'Ukraine ouest dans la période des influences romaines, *Archaeologia Baltica VII: Peregrinatio Gothica*, Łódź, s. 153–173.
1986b Wielokulturowe stanowisko IC w Gródku nad Bugiem, gm. Hrubieszów, woj. zamojskie, „*Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1986 roku*”, Lublin, s. 24–27.
1993 Gródek nad Bugiem. Cmentarzysko grupy masłomeckiej, cz. I i II, Lublin.
1995a Piętnasty sezon badań wykopaliskowych cmentarzyska na stan. 15 w Masłomęczu, gm. Hrubieszów, woj. zamojskie, „*Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1994 r.*”, Lublin, s. 16–19.
1995b Grupa masłomecka. Z badań nad przemianami kultury Gotów w młodszym okresie rzymskim, Lublin.
- K o l n i k, T.
1961 Pohrebisko v Bešeňove (píspevok k štúdiu doby rímskej na Slovensku), *SIA IX*, s. 219–300.
1965 K typológii a chronológii niektorých spôn z mladšej doby rímskej na juhozápadnom Slovensku, *SIA XIII*, s. 183–236.
- K o s t r z e w s k i, B.
1939 Cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w Zaspach, w pow. tureckim, *PArch.* VI, 1938–1939, s. 293–302.
1947 Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Koninie (woj. poznańskie), *PArch.* VII, s. 192–294.
- K o v á c s, I.
1912 A marosszentannai népvándorlaskori temető, „*Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem – és régiségtárából*” III, s. 251–367.
- K o z a k, D. N.
1986 Kul'turnyj process na Zapadnoj Volyni v pervoj polovine I tys. n.è., [w:] *Zachodnia strefa osadnictwa kultury czernihowskiej*, Lublin, s. 45–69.
1989 Poselenie vel'barskoj kul'tury Boratyn I na Volyni, *Sov.Arch.* 1989/2, s. 169–181.
- K o z ł o w s k a, R.
1958 Cmentarzysko z okresu późnolateńskiego i wczesnorzymskiego w Niecieplinie, pow. Garwolin, *MS IV*, s. 337–365.
- K r a m a r k o w a, I.
1964 Cmentarzysko kultury przeworskiej z II–III w. n.e. w Lubiążu, pow. Wołów, „*Silesia Antiqua*” VI, s. 124–132.
- K r u p o p, P., S i k o r s k i, J.
1991 Osada z późnego okresu wpływów rzymskich i okresu wczesnośredniowiecznego w Maćkowce, woj. przemyskie, m-pis pracy magisterskiej w Katedrze Archeologii UMCS w Lublinie.
- K u ś n i e r z, J.
1987 Sprawozdania z badań wykopaliskowych przeprowadzonych na cmentarzysku kultury trzcinieckiej w Tyszowcach, w sezonie 1987, „*Sprawozdania z badań terenowych w województwie zamojskim w 1987 roku*”, Zamość, s. 11–14.
- L a m i o v á - S c h m i e d l o v á, M.
1961 Spony z doby rímskej na Slovensku, „*Študijné zvesti AÚSAV*” 5, Nitra.
1992 Chronologie der römischen Kaiserzeit in der Ostslowakei, [w:] *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter*, Kraków, s. 75–79.
- L a m i o v á - S c h m i e d l o v á, M., M a ě l a, P.
1991 Nálezy z rozrušeného pohrebiska zo staršej doby rímskej v Kvakovciach, okr. Vranov nad Topľou, [w:] *Východoslovenský Pravek III. Príspevky k pravekým a včasným dejinám východného Slovenska*, Košice, s. 133–144.
- L e u b e, A.
1992 Das germanische Gräberfeld von Rapice (früher Rampitz, Kr. Weststernberg) bei Zielona Góra. Kulturgeschichtliche Betrachtung zum mittleren Odergebiet vom 1. Jahrh. v.Chr. bis zum 4. Jahrh. n.Chr., „*Acta Praehistorica et Archaeologica*” 24, s. 301–337.
- L i a n a, T.
1970 Chronologia względna kultury przeworskiej we wczesnym okresie rzymskim, *WA XXXV*, s. 429–492.
- L i a n a, T., P i ę t k a, T.
1958 Osada z okresu wpływów rzymskich w Gródku Nadbużnym, pow. Hrubieszów, *WA XXV*, s. 373–382.
- L u p u, N.
1961 Săpăturile de la Boița, „*Materiale și Cercetări Arheologice*” VII, s. 411–422.
- Ł a s z c z e w s k a, T.
1988 Osadnictwo z okresu rzymskiego w granicach łódzkiej aglomeracji miejskiej, *PMMAE* 32, 1985, s. 143–158.
- Ł u k a, L. J.
1952 Wykaz nabytków Muzeum Archeologicznego w Poznaniu w roku 1951, *FAP III*, s. 150–171.
- M a c h a j e w s k i, H.
1980 Kultura wielbarska a kultura przeworska w Wielkopolsce, *FAP XXIX*, 1978, s. 49–64.
- M a d y d a, R.
1977 Sprzączki i okucia pasa na ziemiach polskich w okresie rzymskim, *MSiW IV*, s. 351–409.
- M a k i e w i c z, T.
1970 Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Białej, pow. Łódź, *PMMAE* 17, s. 175–255.
- M a k s i m o v, E. V., O r l o v, R. S.
1974 Poselenie i mogil'nik vtoroj četverti I tys. n.e. u s. Kazaroviči bliz Kieva, [w:] *Rannesrednevekove vostočnoslavjanske drevnosti*, Leningrad, s. 11–21.
- M a r s c h a l l e c k, K. H.
1944 Urgeschichte des Kreises Luckau (Nieder-Lausitz), *Kirchhain N.-L.*
- M a s l e n n i k o v, A. A.
1984 Charaks, [w:] *Antičnye gosudarstva Severnogo Pričernomor'ja*, *Archeologija SSSR*, Moskva, s. 56–57.

- M a z u r o w s k i, R. F.
1979 Ślady osadnictwa pradziejowego na lewym brzegu Wkry, w pobliżu Zaborza, woj. ciechanowskie, WA XLIV, s. 222–223.
- M ą c z y ń s k a, M.
1977 Pacioraki z okresu rzymskiego i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów na obszarze środkowoeuropejskiego *Barbaricum*, „Archeologia” XXVIII, s. 61–98.
- M e y e r, E.
1971 Die germanischen Bodenfunde der spätrömischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit in Sachsen, Teil I: Katalog, AFB Beiheft 9, Berlin.
- M ü l l e r, G.
1931 Die Fibel mit umgeschlagenem Fuß in Ungarn und Siebenburgen, „Ungarische Jahrbücher” XI, s. 56–76.
- M u s i a n o w i c z, K.
1979 Zespół osadniczy z Gorodka obwód roweński (USRR) w świetle wczesnośredniowiecznego osadnictwa Wołynia, WA XLIV, s. 168–205.
- N i e w ę g ł o w s k i, A.
1982 Cmentarzysko kultury przeworskiej z okresu rzymskiego w Gościeradowie, gm. loco, woj. Tarnobrzeg, SprArch. XXXIII, 1981, s. 61–98.
- N o w a k o w s k i, W.
1989 Kultura wielbarska a zachodniobałtyjski krąg kulturowy, [w:] Kultura wielbarska w młodszym okresie rzymskim, t. II, Lublin, s. 143–159.
1994 Kultura przeworska a zachodniobałtyjski krąg kulturowy w okresie wpływów rzymskich, Kultura przeworska I, Lublin, s. 373–388.
1995 Od *Galindai* do *Galinditae*. Z badań nad pradziejami bałtyjskiego ludu z Pojezierza Mazurskiego, *Barbaricum* 4, Warszawa.
- O b l o m s k i j, A. L.
1986 Kul’uro-typologiczkie grupy pozdnazarubineckich pamjatnikov Podesen’ja i ich vzaimootnośenie s desninskim variantom kievskoj kul’tury, [w:] Kul’tury Vostočnoj Evropy I tysjačelietija, Kujbyšev, s. 39–54.
1994 Ėtničeskie procesy v meždurečie Suly i Vorskly v I–V vv. n.e., „Rossijskaja Archeologija” 1994/2, s. 42–55.
- O k u l i c z, J.
1970 Studia nad przemianami kulturowymi i osadniczymi w okresie rzymskim na Pomorzu Wschodnim, Mazowszu i Podlasiu, APolski XV, s. 419–497.
- O l ę d z k i, M.
1992 Die Fibeln vom Typ Almgren 43 als Zeugnisse für die Anwesenheit eingewandeter Viktovalen im mittleren Donauraum, PZ 67, s. 90–109.
1993 Naddunajska grupa kultury przeworskiej w świetle analizy źródeł pisanych, PArch. 41, s. 65–73.
- P á r d u c z, M.
1931 A Nagy Magyar Alföld rómaikori leletei, „Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József-tudományegyetem archaeologiai intézetéből” VII, s. 74–186.
1950 Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III, *Archaeologia Hungarica* XXX, Budapest.
- P a z d a, S.
1965 Z badań wykopaliskowych na stanowisku osadniczym w Liżawicach, pow. Oława w 1963 roku, SprArch. s. 152–157.
- P e i s e r, F. E.
1916 Das Gräberfeld von Pajki bei Prassnitz in Polen, Königsberg i.Pr.
P e š k a ř, I.
1972 Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren, Praha.
- P e t e r s e n, E.
1929 Spätkaiserzeitlicher Grabfund mit verzierter Lanzenspitzen aus Polen, „Mannus” XXI, s. 284–288.
1934 Neue wandalische Grabfunde aus dem 2.–4. Jahrh. n. Chr., „Altschlesien” 4, s. 139–161.
- P e t r o v, V. P.
1959 Zarubineckij mogil’nik (po materialam raskopok V.V. Chvojki v 1899 g.), [w:] Pamjatniki zarubineckoj kul’tury, MIA 70, s. 32–60.
- P i č, J. L.
1892 Hroby s kostrami v Podbabe, PA XV, szp. 633–656.
- P i ę t k a - D ą b r o w s k a, T.
1961 Przyczynki do znajomości okresu od I do VI w. n.e. z międzyrzecza Dniepra i Bugu, WA XXVII, s. 217–239.
- P o b o l’, L. D.
1970 Plemena jużnoj Belorussii, [w:] Očerki po archeologii Belorussii, t. I, Minsk, s. 138–185.
- P r z e w o ź n a, K.
1955 Osada i cmentarzysko z okresu rzymskiego w Słopanowie, pow. Szamotuły, FAP V, 1954, s. 60–140.
- R a d i g, W.
1942 Das ostgermanische Gräberfeld von Stara Wieś, Kreis Sokołow, „Die Burg” 3, s. 179–224.
- R a u, H. G.
1972 Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum, „Acta Praehistorica et Archaeologica” 3, s. 109–214.
- R a u h u t, L., D ł u g o p o l s k a, L.
1972 Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w obudowie kamiennej w Pokrzywnicy Wielkiej, pow. Nidzica, WA XXXVI/3, 1971, s. 292–353.
- R i k m a n, Ė. A.
1974 Sarmaty i plemena černjachovskoj kul’tury (I–IV vv.), [w:] Drevnjaja kul’tura Moldavii, Kišinev, s. 53–80.
1975a Ėtničeskaja istorija naselenija Podnestrov’ja i priliegajuščego Podunav’ja v pervych vekach našej ery, Kišinev.
1975b Pamjatniki sarmatov i plemen černjachovskoj kul’tury, Archeologičeskaja Karta Moldavskoj SSR 5, Kišinev.
- R y b o v á, A.
1990 Plotsť nad Labem. Eine Nekropole aus 2.–5. Jahrhundert u.Z., II Teil, PA LXXI, s. 93–204.
- S a r n o w s k i, T.
1988 Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na północnym wybrzeżu Morza Czarnego, *Novaensia* 3, Warszawa.
- S c h u l d t, E.
1955 Pritzier. Ein Urnenfriedhof der späten römischen Kaiserzeit in Mecklenburg, Schriften der Sektion für Vor- und Frühgeschichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin 4, Berlin.
- Š č u k i n, M. B.
1979 K predistorii černjachovskoj kul’tury. Trinadcat’ sekvencii, „Archeologičeskij Sbornik” 20, s. 66–89.
- S e g e r, H.
1896 Ein schlesischer Begräbnisplatz des 3. Jahrhunderts n. Chr. bei Köben an der Oder, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift” VI, s. 179–186.
- S e h e s t e d, N. F. B.
1884 Archaeologiske Undersøgelser 1878–81, Kjøbenhavn.
- S i c i ń s k i, W.
1988 Cmentarzysko kultury przeworskiej na stanowisku I we Wrzaśku-Zagłobie, województwo łódzkie, PMMAE 33, 1986, s. 261–277.

- S t r z e l c z y k, J.
1976 Słowianie i Germanie w Niemczech Środkowych we wczesnym średniowieczu, Poznań.
1984 Goci – rzeczywistość i legenda, Warszawa.
S y m o n o v i č, E. A.
1955 O datirovke poselenija pervykh vekov našej èry v Luke-Vrubleveckoj, Kratkie soobščeniya Instituta istorii material'noj kul'tury Akademii nauk SSSR 57, Moskva, s. 23–32.
S z m i t, Z.
1922 Sprawozdanie z poszukiwań archeologicznych w Hryniewiczach Wielkich koło Bielska Podlaskiego, WA VII, s. 106–120.
T a c k e n b e r g, K.
1925 Die Wandalen in Niederschlesien, Vorgeschichtliche Forschungen I/2, Berlin.
T e r p i l o v s k i j, R. V.
1984 Rannie slavyane Podesen'ja III–IV vv., Kiev.
T e r p i l o v s k i j, R. V., A b a š i n a, N. S.
1992 Pamjatniki kievskoj kul'tury (Svod archeologičeskich istočnikov), Kiev.
T r e t' j a k o v, P. N.
1963 Drevnie gorodišča Smolenščiny, [w:] P.N. Tret'jakov, E. A. Šmidt, Drevnie gorodišča Smolenščiny, Moskva-Leningrad.
1974 Drevnosti vtoroj i tret'ej četverti I tys. n. e. v Verchnem i Srednem Podesen'e, [w:] Rannesrednevekove vostočnoslavjanskije drevnosti, Leningrad, s. 40–118.
T u s z y Ń s k a, M.
1987 Gronowo Polskie, gm. Gniew, Inf.Arch. 1986, s. 102.
T y m i e n i e c k i, S.
1906 Zabytki przedhistoryczne z nad Neru i Warty a zwłaszcza cmentarzysko w Kwiatkowie, „Materiały Antropologiczne i etnograficzne” VIII, s. (77)–(87).
V a d a y, A. H.
1989 Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums, „Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae” 17–18, 1988–1989.
V a k u l e n k o, L. V.
1983 Poselenie pozdnerimskogo vremeni u s. Sokol i nekotorye voprosy slavyanskogo ètnogeneza, [w:] Slavjane na Dnestre i Dunae, Kiev, s. 155–180.
V i n o k u r, I. S.
1979 Ružičanskij mogil'nik, [w:] Mogil'niki černjachovskoj kul'tury, Moskva, s. 112–135.
W i e w i ó r a, L., W o j d a, L.
1987 Wólka Domaniewska, gm. Przytyk, Inf.Arch. 1986, s. 108–109.
W o ł a g i e w i c z, R.
1981 Kultura wielbarska – problemy interpretacji etnicznej, [w:] Problemy kultury wielbarskiej, Słupsk 1981, s. 79–106.
Z a b o r o w s k i, J.
1992 Uwagi o cmentarzysku w Gdyni–Oksywiu, WA LII/1, 1991–1992, s. 87–90.
Z e i s s, H.
1938 Die Zeitstellung des Reitergrabes von Königsbruch Kr. Guhrau, „Altschlesien” 7, 1937, s. 34–39.
Z e m a n, J.
1961 Severní Morava v mladší době římské, Monumenta Archaeologica IX, Praha.
Z o t z, L.
1935 Die spätgermanische Kultur Schlesiens im Gräberfeld von Groß-Sürding, Quellenschriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte 2, Leipzig.

IRON CROSS-BOW TENDRIL BROOCHES IN THE EUROPEAN BARBARICUM SUMMARY

In the Przeworsk culture territory were produced of iron, while on other territories they were usually made of copper alloy or silver. Distribution of the iron fibulae of that type could be seen as a trace of the Przeworsk culture influences. The cross-bow tendril fibulae made of iron can be divided into three distinct groups:

- a. Prototypes with widened foot and triangular bow (Fig. 1)
- b. “Classic” cross-bow brooches, mostly of type Almgren 161–162, and their richly ornamented variants (Fig. 4)
- c. Late brooches with short 4-coil spring and band-shaped bow (Fig. 5)

The earliest “prototype” form of iron cross-bow tendril brooches are, just as specimens made of bronze or silver, brooches with short 4-coil spring and slightly widened foot. Brooches of that type, not numerous, are known exclusively from the Przeworsk Culture assemblages of phase C_{1a}. Similar brooches with a long many-coil spring (Fig. 2:1), dated to the same time, are their later stylistic forms. These brooches are also almost exclusively known from the Przeworsk Culture area. Three such fibulae found on Bornholm build an exception; they also came from the phase C_{1a}.

Two brooches with a bow made of triangular band which is widening towards head (Fig. 2:2) form a unique version of the “prototype” fibulae. It is probably a result of local experiments in attempt to reconcile traditional version of the early Roman Period way of making brooches with new construction typical to the late Roman Period. Lack of the next specimens of that kind indicates that the experiment was hardly seen as a success.

A vast majority of the “classic” brooches are specimens of type Almgren 161–162 with many-coil spring, straight cord and strongly bent, almost knee-shaped bow. They are more widespread than the previous group (Fig. 4). The greatest concentration is, however, still on the Przeworsk Culture territory (Fig. 2:3–6), where they were in common use in the phase C_{1a}, not so often in phase C_{1b} and, very rarely in phase C₂ (List 1).

Finds from outside the Przeworsk Culture are dated to the same chronological period. Only a few finds of iron brooches type Almgren 161–162 were found on the Marcomanian or Quadian cemeteries (List 2; Fig 2:7). They were also rare on the Sarmatian sites (List 3) and in the basin of middle and lower Elbe (List 4a & 4b). Iron brooches of type 161–162 lack almost completely in Scandinavia. Quite astonishing is a concentration of such brooches on Bornholm (List 5), where nearly 20 specimens were found, and 3 more on Gotland (List 6; fig. 2:8). In the Baltic Sea zone clear concentration of that brooches was in the southern part of the territories of Western Balts, that is on Samland and in Masurian Lakeland, where 40–50 specimens were discovered (W. Nowakowski 1994).

More than 20 iron brooches type Almgren 161–162 were registered in the area of the Wielbark Culture (List 7; fig. 2:9–11, 3:1,2), what is rather surprising, because iron was almost totally excluded from a production of personal ornaments of the Wielbark Culture. The brooches mentioned above come almost exclusively from the zones E and F of the Wielbark Culture (i.e. Mazovia, Podlasie, Lublin Upland and Volhynia), that is from areas

occupied in the early Roman Period by the Przeworsk Culture (Fig. 4). The brooches are dated there from the phase C_{1a} to the phase C₂. About 10 specimens were registered in the comparably not very large area of so-called Masłomęcz Group (List 8a, fig. 3:3), more than 10 came from the southern and western peripheries of the Chernyakhov Culture (List 8b), from the Sântana de Mureș Culture (List 8c) and from the Culture of Carpathian Barrows on the middle Dniester (List 9). The substantial concentration of iron brooches type Almgren 161-162 in the Eastern Europe form nearly 30 specimens known from the Kiev Culture area (List 10; fig. 3:4-7). That number is really significant, concerning the state of investigations and publications of finds from Ukraine and southern Belarus.

Quite exceptional finds are iron cross-bow tendril brooches ornamented with knobs and rings, similar to the types Almgren 163-164 and Almgren 167-168. Brooches with knobs on head come from the territory of the Masłomęcz Group (Fig. 3:9) and from the Przeworsk Culture area; specimens decorated with rings of notched bronze or silver wire (Fig. 3:10), or with a lyre-shaped chord are known exclusively from the area of Western Balts. Only very few richly ornamented variants of iron brooches clearly indicate that iron wasn't the right stuff to produce them.

The iron cross-bow tendril brooches of late version are less numerous than prototype specimens. Brooches with short, 4-coil spring or band shaped bow (Fig. 3:11,12) are known only from few finds of phase C_{1b}-D (Fig. 5).

It seems that the Przeworsk Culture people invented use of iron to produce cross-bow tendril brooches. The distribution of finds, also late variants, indicates their links with the Przeworsk Culture, or other cultures being under strong "Przeworsk" influences. There could be two ways of a diffusion of those brooches. First, traditionally accepted in archaeology, is the way of mutual exchange of goods and experience in direct contacts based mainly on economic grounds. In that way iron brooches of that type came to the Danube area, the Elbe basin, and, by much more intensive contacts to the territories of Western Balts, and through this area to Bornholm and Gotland. The other model, still under discussion, could be a co-existence of the Przeworsk and Wielbark Cultures in Mazovia and Podlasie, maybe also at the time of their further expansion. The result of it could be the "Przeworsk" type brooches in the Kiev culture.

thum. K. Czarnecka

WYKAZ SKRÓTÓW TYTUŁÓW CZASOPISM I WYDAWNICTW WIELOTOMOWYCH

AAC	– „Acta Archaeologica Carpathica”, Kraków	MZP	– „Materiały Zachodniopomorskie”, Szczecin
AAHung.	– „Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae”, Budapest	PA	– „Památky archeologické” (wcześniej: „Památky archeologické a místopisné”), Praha
AFB	– „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege”, Berlin (Stuttgart)	PArch.	– „Przegląd Archeologiczny”, Poznań
APolski	– „Archeologia Polski”, Warszawa	PMMAE	– „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna”, Łódź
AR	– „Archeologické rozhledy”, Praha	PomAnt	– „Pomorania Antiqua”, Gdańsk
B.A.R. Int. Series	– British Archaeological Reports, International Series, Oxford	Prahistoria ziem polskich	– Prahistoria ziem polskich, tom I: Paleolit i mezolit (red. W. Chmielewski, W. Hensel), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975; tom II: Neolit (red. W. Hensel, T. Wiślański), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom IV: Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego (red. J. Dąbrowski, Z. Rajewski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979; tom V: Późny okres lateński i okres rzymski (red. J. Wielowiejski), Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1981
BerRGK	– „Bericht der Römisch-Germanischen Kommission”, Frankfurt a.M.-Berlin	Prussia	– „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia” (później: „Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde”), Königsberg i.Pr.
BJahr.	– „Bonner Jahrbücher”, Köln/Bonn	PSAS	– „Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland”, Salisbury
BMJ	– „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern”, Lübstorf (wcześniej: „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg. Jahrbuch ...”, Schwerin/Rostock/Berlin)	PZ	– „Praehistorische Zeitschrift”, Berlin-New York
FAP	– „Fontes Archaeologici Posnanienses” (wcześniej: „Fontes Praehistorici”), Poznań	RArch.	– „Recherches Archéologiques”, Kraków
Inf.Arch.	– „Informator Archeologiczny. Badania rok ...”, Warszawa	RB	– „Rocznik Białostocki”, Białystok
InvArch.	– „Inventaria Archaeologica, Pologne”, Warszawa-Łódź	RO	– „Rocznik Olsztyński”, Olsztyn
JmV	– „Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte”, Halle/Saale	SJahr.	– „Saalburg Jahrbuch”, Berlin-New York
JRGZM	– „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, Mainz	SIA	– „Slovenská archeológia”, Bratislava
KHKM	– „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Warszawa	SovArch	– „Sovetskaja Archeologia” (Советская археология), Moskva
KSIA	– Kratkie soobščeniija Instituta archeologii Akademii nauk SSSR (Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР), Moskva	SprArch.	– „Sprawozdania Archeologiczne”, Kraków
MIA	– Materialy i issledovanija po archeologii SSSR (Материалы и исследования по археологии СССР), Moskva	SprPMA	– „Sprawozdania P.M.A.”, Warszawa
MatArch.	– „Materiały Archeologiczne”, Kraków	WA	– „Wiadomości Archeologiczne”, Warszawa
MS	– „Materiały Starożytne”, Warszawa	ZNUJ	– „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego”, Kraków
MSiW	– „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne”, Warszawa	ZOW	– „Z otchłani wieków”, Warszawa
MSROA	– „Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, Rzeszów-Krosno-Sandomierz-Tarnów (-Przemyśl/Tarnobrzeg)		

